

Bureauonderzoek Archeologie

Plangebied Kerkeiland NH-Kerk te
Enter, gemeente Wierden

Opdrachtgever

BJZ.nu
Dhr. W. Bekke
Twentepoort Oost 16a
7609 RG ALMELO
T: 0546-45 44 66
E: info@bjz.nu
I: www.bjz.nu

Projectnummer

20120248

Kenmerk

EKU/DIR/HAMA/20120248

Eindredactie/kwaliteitscontrole:

paraaf

datum

Drs. E. van der Kuil

08-03-2012

Colofon

Opdrachtgever: BJZ.nu, dhr. W. Bekke

Project: Bureauonderzoek hoek Kerkeiland NH Kerk te Enter, gemeente Wierden

Projectnummer: 20120248

Titel: Bureauonderzoek Archeologie Kerkeiland NH Kerk te Enter

Datum: 08-03-2012, versie 1.1

Redactie: drs. E. van der Kuijl – Hamaland Advies

Afbeelding voorzijde: militaire topografische kaart van 1848 met het plangebied binnen het rode kader. Bron: www.watwaswaar.nl

INHOUD

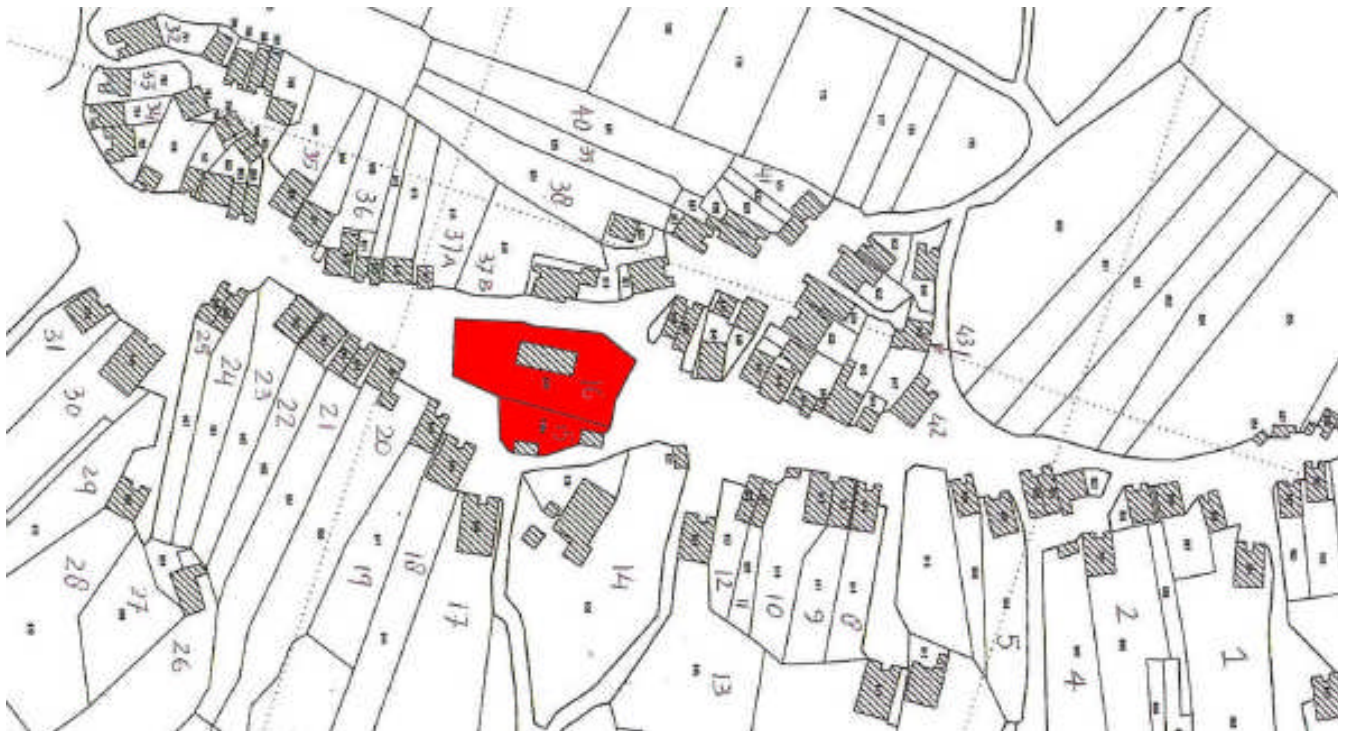
1	Inleiding	4
1.1	Inleiding en onderzoekskader	5
1.2	Doel en vraagstelling van het bureauonderzoek	5
1.3	Werkwijze	6
1.4	Beleidskaders	6
1.5	Administratieve gegevens	8
2	Bureauonderzoek en verwachtingsmodel	9
2.1	Landschapsgenese	9
2.2	Historische ontwikkeling van Enter en het Kerkeiland	11
2.3	Archeologische waarden	19
2.4	Archeologisch verwachtingsmodel	20
3	Conclusie en aanbeveling	22
	 Gebruikte literatuur	 23
	 Bijlagen:	
	Bijlage 1: Inrichtingsschets van het plangebied	
	Bijlage 2: Archiskaartje van het plangebied	
	Bijlage 3: Geologische perioden en lijst met gebruikte afkortingen	

1 Inleiding

1.1 Inleiding en onderzoekskader

Hamaland Advies heeft in opdracht van BJZ.nu uit Almelo een bureauonderzoek uitgevoerd voor de geplande nieuwbouw tussen de N.H. Kerk en de bestaande pastorie van de Hervormde Gemeente in Enter, gemeente Wierden. Het plangebied heeft een hoge archeologische verwachtingswaarde (dorpskern) op de gemeentelijke archeologische verwachtingskaart van Wierden (zie bijlage 1). Het plangebied ligt in het centrum van de historische kern van Wierden. De totale omvang van de ontwikkeling bedraagt circa 500 m², waarvan circa 300 m² voor de nieuwbouw van de ontmoetingsruimte en 200 m² voor een nieuwe zaal.

Voorafgaand aan de graafwerkzaamheden dient in het kader van de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) verkennend archeologisch onderzoek te worden uitgevoerd. Het uitgevoerde onderzoek bestaat uit een KNA conform bureauonderzoek dat aangevuld is met een verkennend inventariserend veldonderzoek (verkennende fase). Het bureauonderzoek wordt uitgevoerd door Hamaland Advies uit Zelhem. Het bevoegd gezag, gemeente Wierden en diens adviseur, de Regionaal Archeoloog van het Oversticht (mw. drs. M. Nieuwenhuis), zullen de resultaten van het onderzoek toetsen.

Afbeelding 1: Situering van het plangebied (rood kader).

1.2 Doel en vraagstelling van het bureauonderzoek

Het doel van het bureauonderzoek is het verkrijgen van inzicht in bekende en te verwachten archeologische waarden in- en om het plangebied. Op basis van de verworven informatie wordt een archeologisch verwachtingsmodel voor de onderzoekslocatie opgesteld.

De volgende vragen zullen, indien mogelijk, beantwoord worden:

- Wat is de bodemopbouw en de vermoedelijke intactheid van het bodemprofiel binnen het plangebied?
- Zijn er archeologische vindplaatsen in het onderzoeksgebied aanwezig?

Het antwoord op deze vragen zal worden verwerkt in een archeologisch verwachtingsmodel voor het plangebied, waarbij aangegeven zal worden of een nader onderzoek door middel van karterende boringen nodig zal zijn of niet.

- Is aanvullend onderzoek door middel van karterende of waarderende boringen of proefsleuven noodzakelijk?

Op 27 januari 2012 heeft telefonisch overleg en e-mail contact met mw. drs. M. Nieuwenhuis, adviseur ruimtelijke kwaliteit van het Oversticht en adviseur archeologie namens gemeente Wierden plaatsgevonden over het archeologisch onderzoek voor de nieuwbouw op het Kerkeiland. Daarin is door mw. Nieuwenhuis aangegeven dat er een uitgebreid archeologisch bureauonderzoek opgesteld wordt, waar alle beschikbare bronnen voor worden gebruikt. Op de archeologische kaart van de gemeente Wierden heeft dit gebied een hoge archeologische verwachting dorpskern. Op grond van de uitkomsten van dit bureauonderzoek kan door de gemeente Wierden een weloverwogen beslissing worden genomen over welke vorm van vervolgonderzoek noodzakelijk is. Omdat dit een speciale plek is (kern van oude Enter, oude begraafplaats) is het belangrijk hier heel zorgvuldig mee om te gaan.

1.3 Werkwijze

Het bureauonderzoek is uitgevoerd conform de eisen van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, 3.2) en bestaat uit de volgende onderdelen:

- 1 beschrijving van de huidige situatie en de toekomstige situatie (KNA LSO2);
- 2 beschrijving van de historische situatie en de landschappelijke ontwikkeling (KNA LSO3);
- 3 beschrijving van de bekende archeologische waarden (KNA LSO4);
- 4 het opstellen van een archeologisch verwachtingsmodel (KNA LSO5).

Om tot een gefundeerd archeologisch verwachtingsmodel te komen is voor het onderzoek relevant bronnenmateriaal geraadpleegd. Door informatie uit verschillende invalshoeken samen te voegen ontstaat de mogelijkheid dwarsverbanden te leggen tussen de diverse brontypen en aan de hand hiervan een geïntegreerd archeologisch verwachtingsmodel op te stellen. De gegevens voor het bureauonderzoek zijn ontleend aan:

- Archis, het geautomatiseerde archeologische informatiesysteem voor Nederland. Onderdelen hiervan vormen de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) en de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW);
- geomorfologisch, bodemkundig, topografisch en historisch kaartmateriaal;
- archeologische gebieden- en verwachtingskaart Provincie Overijssel;
- archeologische landschaps- en verwachtingskaart gemeente Wierden (BAAC, 2010)
- archeologische rapporten en publicaties;
- aanvullende informatie van dhr. W. Bekke;
- bibliotheek en archief van het Historisch Centrum Overijssel in Zwolle;
- archief van de Hervormde Gemeente in Enter (o.a. DTB boeken , aanwezig vanaf 1709 en Voogdijboeken, aanwezig vanaf 1853);
- historische informatie van Gerrit Kraa van de historische vereniging Enter;
- aanvullende informatie van het Kerkbestuur van de Hervormde Gemeente in Enter;
- overleg met mw. drs. M. Nieuwenhuis, betreffende de onderzoeksmethodiek.

Wij zijn de genoemde personen en instanties zeer erkentelijk voor hun medewerking aan het archeologisch bureauonderzoek.

1.4 Beleidskaders

Rijksbeleid

In de Monumentenwet (1988) is vastgelegd dat in het kader van een aanlegvergunning (art. 39), bouwvergunning (art. 40) of een vrijstellingsbesluit (art. 41) als bedoeld in de WRO art. 15, 17 en 19 van de aanvrager geëist kan worden dat hij een rapport overlegt waarin de archeologische waarde van het te verstoren terrein voldoende is vastgesteld. Met de herziening van de Monumentenwet 1988 (2007) en de invoering van de nieuwe WRO is de zorgplicht voor het bodemarchief wettelijk verankerd in de ruimtelijke ordening. Voor de toetsing van archeologische waarden is een archeologisch bestel ontwikkeld, waarmee de archeologische waarde van een terrein bepaald kan worden door middel van een getrappt systeem van onderzoek. In het kader van het vrijstellingsbesluit volstaat in eerste instantie een bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek (IVO-K).

Provinciaal Beleid

De provincie is vanuit de Ontgrondingwet (artikel 5, lid 2), Wet Milieubeheer (artikel 1 .2.) en de Provincie Wet (artikel 145) het bevoegde gezag inzake archeologie. Bij milieueffectrapportages (MER) en Strategische Milieu Beoordelingen (SMB) kan afhankelijk van de ligging en omvang van het plan zowel het Rijk, provincie als gemeente optreden als bevoegd gezag. Het provinciaal beleid voor de archeologische monumentenzorg is er in de eerste plaats op gericht waardevolle archeologische vindplaatsen te behouden in de bodem (in situ). Dit beleid is in de provincie Overijssel nader uitgewerkt en

vastgelegd in de Omgevingsvisie Overijssel (Visie op ondergrond, juli 2009). Archeologisch onderzoek wordt in principe geadviseerd bij ruimtelijke plannen, indien bodemingrepen plaats vinden in ongeroerde grond op plaatsen met een vastgestelde archeologische waarde volgens de gemeentelijke archeologische beleidsadvieskaart of, bij het ontbreken hiervan, de Archeologische Monumentenkaart (AMK) of met een (middel)hoge verwachtingswaarde volgens de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW). Daarnaast beschikt Overijssel over een eigen archeologische gebiedenkaart en verwachtingenkaart. De provincie Overijssel gebruikt beide kaarten bij advisering en beoordeling van (wijziging van) bestemmingsplannen, voor een vrijstelling en bij het verlenen van ontgrondingsvergunningen. In de gevallen waarin de provincie Overijssel optreedt als het bevoegd gezag (o.a. ontgroningen, saneringen) en wanneer voor afgifte van de verklaring van geen bezwaar in het kader van bestemmingsplannen bekeken wordt of uitgevoerd archeologisch onderzoek voldoet aan de minimale kwaliteitseisen, zal het onderzoek en bijbehorende rapportage aan de hand van deze Richtlijnen getoetst en beoordeeld worden.

Gemeentelijk beleid

Met de invoering van de Wet op de archeologische monumentenzorg in 2007 is de verantwoordelijkheid voor het bodemarchief gedelegeerd aan gemeenten. Gemeente Wierden beschikt derhalve over eigen archeologiebeleid en een eigen beleidsadvieskaart. In overleg met de gemeente is de beleidsadvieskaart van de gemeente gebruikt als toetsingskader voor de archeologische verwachting.

1.5 Administratieve gegevens

Provincie: Overijssel
Plaats: Enter
Gemeente: Wierden
Toponiem: Kerkeiland NH Kerk (Dorpstraat, Werfstraat)
Kaartblad: 28 D
Onderzoeksmelding: 49333

Huidig grondgebruik: Deels bebouwd, deels tuin, deels bestraat met klinkers
Toekomstig grondgebruik: nieuwbouw ontmoetingsruimte
Omvang van de ontwikkeling: 3.400 m²
Bodemtype: Dekzand (Formatie van Boxtel)
Geomorfologie: Dikke eerdgronden onder stadsophoging
Periode: Prehistorie t/m Nieuwe Tijd

Het centrumcoördinaat van het plangebied is:

X: 236.796 / Y: 486.397

Afb. 2: Situering van de geplande nieuwbouw op het Kerkeiland. Bron: 4D architecten, 2010.

2 Bureauonderzoek en verwachtingsmodel

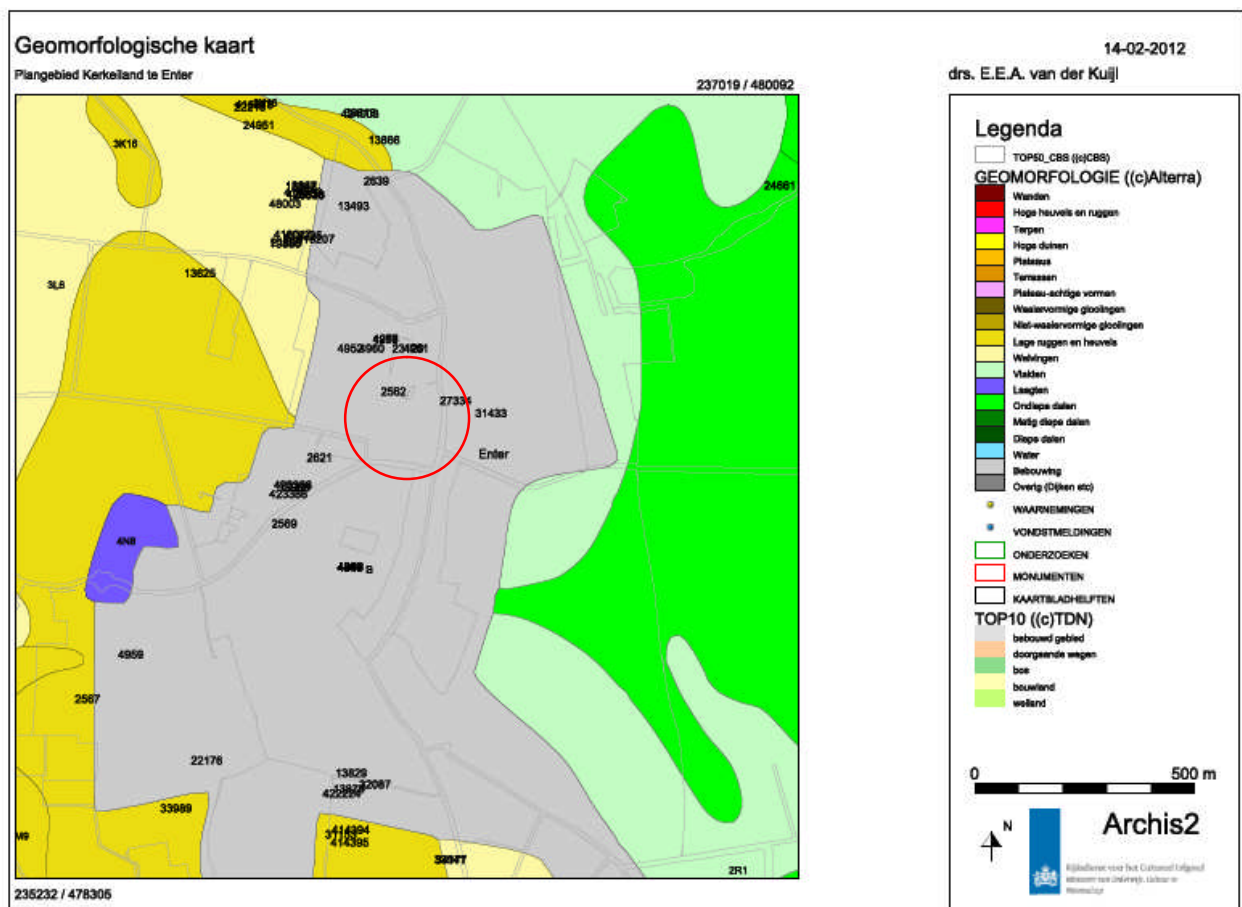
2.1 Landschapsgenese

Inleiding

In de laatste ijstijd, het Weichselien (120.000-11.700 jaar geleden) bereikte het landijs Nederland niet. Tijdens het Pleniglaciaal veranderde het landschap in een open taiga-achtig landschap met geïsoleerde bosopstanden, dwergstruiken, heide en kruiden. Gedurende het Weichselien raakten de diverse dalsystemen voor een belangrijk deel opgevuld met smeltwaterafzettingen, veen en klei. Tussen 32.500 en 19.000 jaar geleden werd het steeds droger en kouder. In uitgestrekte delen van Twente werd een dikke zwakgolvende deken van fijn stuifzand afgezet. Tussen 13.000 jaar en 11.500 jaar geleden werden veel dalen opgevuld met stuifzand. Dit werden later de belangrijkste woongebieden. Na de laatste IJstijd ontstond het huidige landschap, aanvankelijk bestaande uit heidevelden, broekgebieden en woeste gronden die vanaf de Vroege Middeleeuwen geleidelijk ontgonnen werden. Vanaf de late Middeleeuwen ontstonden hierop de plaggendekken.

Geomorfologie, bodemgesteldheid

Door de slechte afwatering en de daarmee samenhangende hoge grondwaterstanden zijn ter plaatse van dekzandvlaktes en de lagere terreindelen in het noorden van de gemeente Wierden voornamelijk veldpodzolbodems aanwezig. Veldpodzolgronden hebben een lage bodemvruchtbaarheid en zijn relatief natte bodems met een hoge grondwaterstand. In het plangebied en in het zuiden van de gemeente Wierden komen veldpodzolen voor ter plaatse van de (gordel)dekzandwelvingen. Op de hogere en drogere gordeldekzandruggen zijn haarpodzolen aanwezig. Haarpodzolgronden zijn droge, arme en daardoor relatief onvruchtbare zandgronden met een sterke podzolering en horizontdifferentiatie.

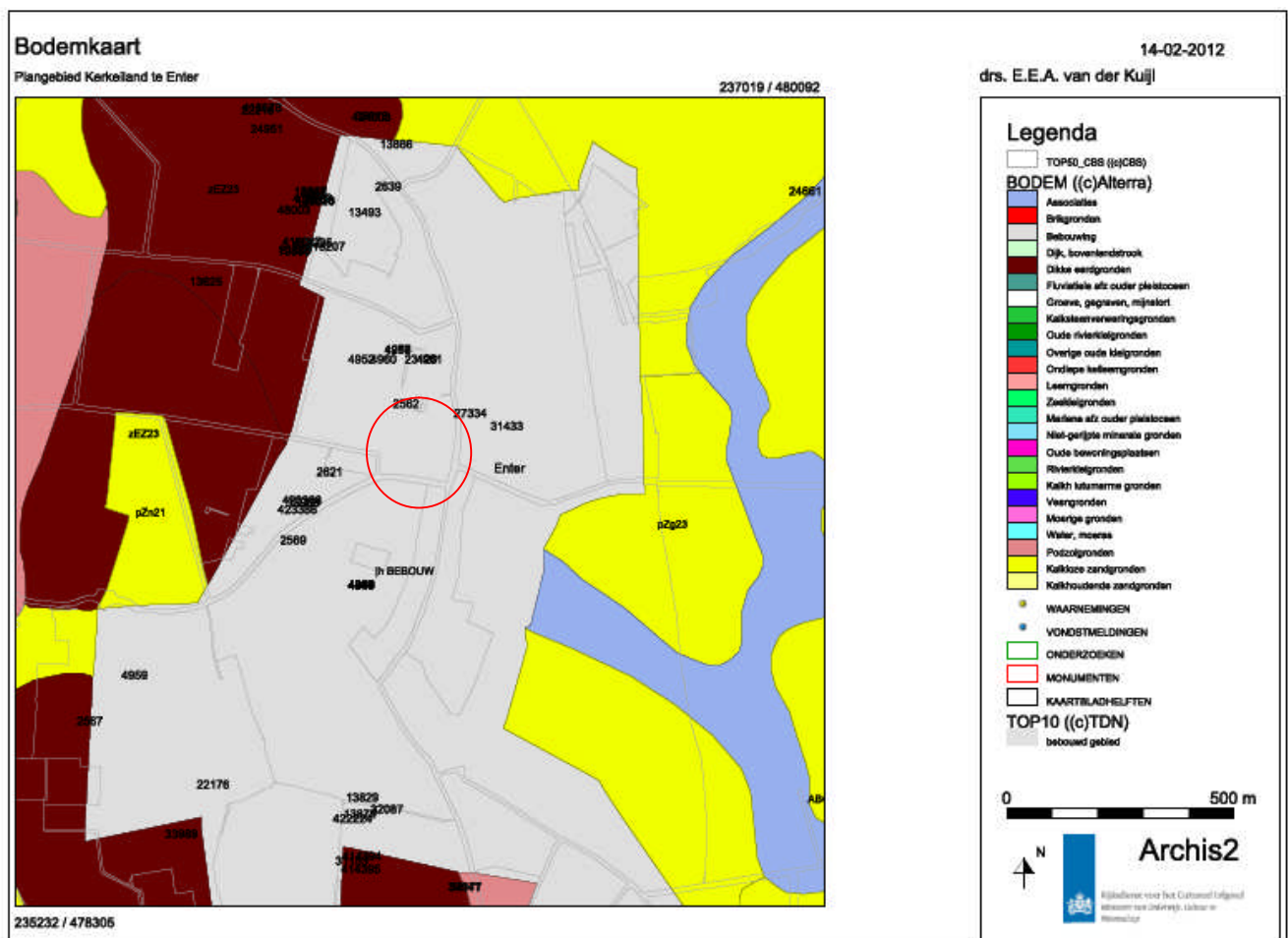

Afb.3; Uitsnede uit de geomorfologische kaart. Het plangebied is gesitueerd binnen het rode kader.

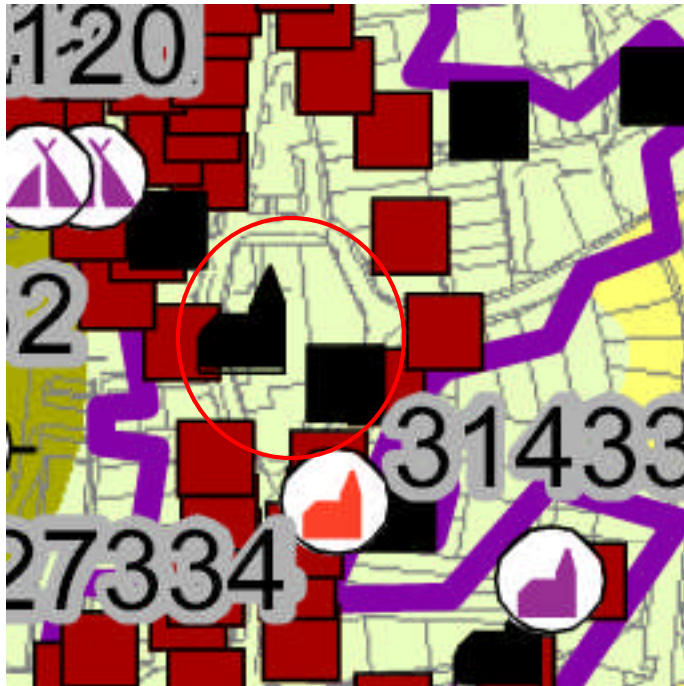
Bodemvorming door menselijk handelen

Op de geomorfologische kaart is het plangebied ongekarteerd, omdat het binnen de bebouwde kom van Enter gelegen is. Extrapolatie van bodemgegevens rond het plangebied laat zien dat in de ondergrond waarschijnlijk sprake is van een vlakte van al dan niet verspoelde dekzanden (2R1; dalvormige laagte met veen). Volgens de landschappenkaart van Wierden is sprake van een gordeldekzandvlakte (zie afb. 4). Extrapolatie van de gegevens op de bodemkaart laat zien dat in het onderzoeksgebied van nature waarschijnlijk beekeerdgronden (pZg23) voorkomen. Ze zijn ontstaan door ontginning van elzenbroekbos. De bodem heeft twee lagen: een donkere bovengrond, met een scherpe overgang naar een organische stof arme ondergrond. De ondergrond heeft roestvlekken, vrijwel alleen rond voormalige wortelgangen. De zwarte beekeerdgronden zijn bij hogere organische stofgehalten minder goed bewerkbaar. Ze zijn vaak smerend. Grasland is het belangrijkste gebruik van deze gronden. Vooral de bruine beekeerdgronden zijn bij een goede ontwatering voor veel teelten te gebruiken. In de zomer is de vochtlevering vanuit de ondergrond gunstig. De diepere ondergrond bestaat uit dekzand (Formatie van Bortel, laagpakket van Wierden). In de Late Middeleeuwen ging men akkers bemesten met bosstrooisel of heideplaggen die met potstalmest doordrenkt waren. Zo ontstond na verloop van tijd door menselijk handelen een ophoogpakket (plaggendeek, esdek) bestaande uit humeus zand. Indien dit ophoogpakket dikker is dan 50 cm, dan is bodemkundig sprake van een enkeerdgrond. Onder het esdek is vaak de oorspronkelijke podzolbodem nog aanwezig en soms is zelfs een oude akkerlaag zichtbaar, waarin en waaronder de sporen van landbewerking en nederzettingen nog intact worden aangetroffen. Met de ontwikkeling van de historische kern van Enter vanaf circa de 12e eeuw, komt de onderzoekslocatie binnen de invloedssfeer van het dorp te liggen. De voormalige landbouwgronden binnen de historische kern zijn in de loop der tijd gedeeltelijk vergraven en opgehoogd met 'stadsgrond' en raakten grotendeels bebouwd.

De hoogte van het plangebied bedraagt circa 15,98 m + NAP (bron: www.ahn.nl).

Afbeelding 4; Uitsnede uit de Bodemkaart. Het plangebied ligt binnen de rode cirkel.

Afbeelding 4: Ligging van het plangebied binnen het rode kader op de archeologische landschapskaart van gemeente Wierden. (groene zone = gordeldekzandvlakte)

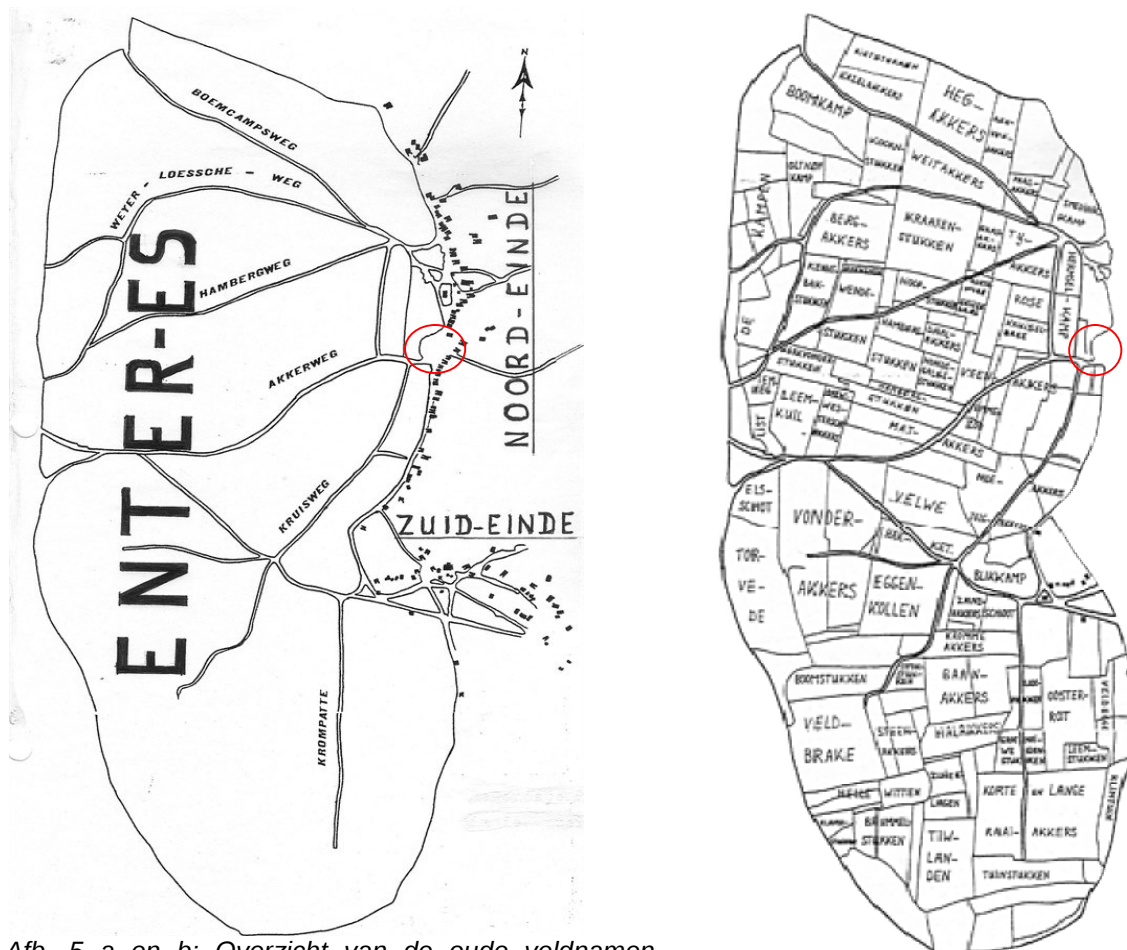
2.2 Historische ontwikkeling van Enter en het Kerkeiland

Enter is ontstaan aan de oostzijde van de grote Enterse Es (zie afb. 5 en 6). Verschillende theorieën zijn in omloop waar de naam Enter van afkomstig kan zijn. Zo zou de naam Enter een eigennaam zijn: Arnoldus Ennethere uit 1134 die wordt genoemd in het toponymisch woordenboek van Gijsselink. Een andere theorie is dat de naam terug te voeren is op de ganzenteelt: Enthere is een landrug waarop 'entvogels' te vinden zijn. Weer een andere theorie is dat 'Ennet' afgeleid is van het Latijnse annud (= eend) en heren (= haar), hetgeen betekent: een zandige heuvel in moerassig gebied. De naam zou tevens kunnen verwijzen naar Enet, wat 'eenzame plaats' betekent.

De eerste schriftelijke vermelding van Enter dateert uit 1188. In een goederenregister van dat jaar van de graaf van Dale wordt de naam 'Entheren' genoemd. Op de historische kaart van Twente met de situatie rond circa 1500 is de ligging van de kapel aangegeven (fundamenten aanwezig t.p.v. de dienstwoning op het Kerkeiland). Daarnaast bevonden zich in die tijd vooral langs de huidige Dorpsstraat verscheidene boerderijen. Omdat de boerderijen langs de (oost)flank van de stuwwal met esdek liggen, wordt een dergelijk dorp ook wel een flank-esdorp genoemd. Het dorp Enter bestond lange tijd uit lintbebouwing langs de Dorpsstraat en de verschillende uitvalswegen naar Goor, Rijssen en Wierden. Omstreeks 1940 breidde het dorp zich rond de kern uit. Omstreeks 1975 kwam er een tweede uitbreiding.

De eerste ontginningen

Op de eerste kadastrale kaart van 1832 zijn alle akkers in de es ingetekend. Wat opvalt aan deze kaart is dat op en rond Hamberg en op de Zuideres bundels van akkers liggen die een gelijke lengte en breedte hebben. Het zijn de resultaten van de eerste ontginningen. De meest geschikte stukken grond waren oorspronkelijk gezamenlijk ontgonnen. Iedere hoeve ontving een gelijk deel van zo'n ontginning in eigendom. Dit werden gewannen genoemd. De Enter es is dus in oorsprong volgens het gewannstelsel aangelegd. In het gehele Germaanse woongebied kwam deze vorm van ontginnen voor. Gewannen zijn bundels van akkers van gelijke grootte.

Afb. 5 a en b; Overzicht van de oude veldnamen (links en rechts) op de kadastrale kaart uit 1832. Het kerkeiland is in het rode kader gesitueerd. Bron: www.regiocanons.nl

Veldnamen

De namen van akkers maken duidelijk waarom de eerste gewannen in het noorden om de Hamberg lagen. Veldnamen op de Zuideres als "Stobbenstukken", "Steenakkers", "Boomakkers", "Rooiakkers", "Veldbrake" en de "Vonderakkers" geven een indicatie van de terreingesteldheid van dit gebied. Het meest zuidelijk gedeelte van de es, het "Sutveld", werd vanwege de vele kuilen en stenen nooit ontgonnen. Eén van de gewannen lag ver buiten de es op een hoger gelegen stuk grond bij de Regge in de buurt van de boerderijen het Exo en het Leyerweert. Het heette de Enter Akkers en alle oudste hoeven hadden hierin een aandeel. Het plangebied grenst aan de voormalige Hermselecamp en de Veenakkers (vgl. de rode kaders in afb. 5a en 5b).

De tiendplicht

Met de komst van het christendom werd ook een kerkelijke belasting ingevoerd. Een tiende deel van de opbrengsten van het land moest aan de kerk worden afgedragen. Later kwamen deze tiendrechten ook in andere handen. Op den duur maakten de afdrachten in natura plaats voor vaste geldbedragen. De tiendplicht in Enter gold voor alle oudste hoeven: de Plegtink, de Olthoaver, de Hagemans, de Ezink, de Borgers, de Hobbelink, de Volbrink, de Ekkerink, de Boddendijker, de Koenderink, de Kolhaver, de Smeenk, de Weterink en de Niezink.

De oudste hoeven konden niet blijven deelnemen aan nieuwe ontginningen. Zonder de moderne hulpmiddelen van tegenwoordig was een hoeveelheid bouwland van 4 à 5 hectare het maximale wat een boer bewerken kon. Nieuw gestichte hoeven namen de ontginningen over. Hoe zuidelijker de hoeve aan de Dorpsstraat lag, hoe groter haar aandeel werd in de ontginningen van het zuidelijk gedeelte van de es.

Einde van de tiendplicht

De tiendplicht kwam in 1909 door invoering van de Tiendwet te vervallen. De tiendheffers werden van Rijksweg schadeloos gesteld. De vergoeding bedroeg 30 keer de jaarlijkse tiendopbrengst. De tiendplichtigen moesten 30 keer de jaarlijkse tiendrente betalen aan het Rijk. Bij deze actie werden zeer zorgvuldig alle tiendplichtige stukken land in kaart gebracht met vermelding van de kadastrale nummers. Als we alle tienden van de oude hoeven met een eigen kleur op de kaart intekenen, ontrolt zich de ontginningsgeschiedenis van de Enter es voor onze ogen.

Nijverheid

Enter was lange tijd een schippersdorp. Eind 16de eeuw voeren de schippers uit Enter over de Regge, Vecht, Berkel, IJssel en de Schipbeek. Rond 1700 woonden in Enter circa 120 schippers. Op de historische kaart uit 1773-1794 is ter plaatse van de zuidelijke oever van de Regge ter hoogte van de huidige hoeve 'Het Exoo' aangegeven dat het een 'landingsplaats voor Enterse schepen' betreft. Vanaf omstreeks 1760 werd de bouw van schepen, de zogenaamde zompen, ter hand genomen. Uit een volkstelling in 1795 komt duidelijk naar voren dat de meeste inwoners dan werkzaam zijn in de scheepvaart, als scheepsbouwer dan wel als schipper. Van der Aa schrijft in het midden van de negentiende eeuw daarover: '(...) *de inwoners die voor een aanzienlijk deel in de schipperij hun bestaan vinden, daar hier meer dan 60 schippers wonen...De schuiten die hier gebouwd worden zijn bekend als de voortreffelijkste van Twenthe (...)*'. In 1857 woonden in Enter nog 44 schippers. De laatste Zomp voer in 1941.

Vanuit de scheepvaart kwam de klompenmakerij tot ontwikkeling, waarvoor het hout werd aangevoerd uit Nordhorn en Ahaus. Onder meer het verslechteren van de vaarwegen en de opkomende concurrentie van het weg- en spoorwegvervoer, zorgden ervoor dat de scheepvaartindustrie afnam. Steeds meer inwoners zochten daarna hun heil in de klompenmakerij.

Enter is tegenwoordig een forensendorp. Veel mensen zijn werkzaam in de bouw- en aanverwante bedrijven en in de dienstverlenende sector. Er is een tendens dat ook het toerisme in de komende jaren een grotere rol gaat spelen.

Afb. 6; Enter in de periode 1773 -1794 (noorden links; Versfelt 2003). Enter ligt op de overgang van een stuwwal ('Den Entersche Nes') en een veengebied ('Het Entersche Broek'). Ten oosten van Enter is het terrein van huize Kattelaar weergegeven. Het kerkeiland is gesitueerd binnen het rode kader.

Geschiedenis van de NH Kerk

Het oudste bekende gebouw op het kerkeiland is de kapel met de kapelaanswoning. Oorspronkelijk was het een houten kapel die in gebruik was als filiaalkerk van Rijssen. Deze kapel werd St. Teuniscapelle oftewel de kapel van Sint Anthonius genoemd. Wanneer het gebouwd is, is niet bekend. Tot 1630 had het gebouw nog een 'kerkelijke' functie. In de notulen van de classis van Deventer van 1636 werd gewezen op de verwoeste kapel, die dan toen als "kerkfiliaal" was opgeheven, maar waar men nog steeds samenkwam. Er was nog steeds sprake van een bedevaart en er was nog een armenpost gevestigd, iets diaconals dus (Kraa, 2009, 16). De oudste vermelding over de 'kerk' van Enter dateert uit de Tachtigjarige Oorlog. Bekend is dat in 1571 bisschop Deventer van Delmonte een visitatiebezoek brengt aan de 'aediles' van Enter, waarbij dit gebouw ongetwijfeld een rol heeft gespeeld. De kapelaanswoning wordt tijdens de Tachtjarige Oorlog verwoest en is daarna weer herbouwd.

Tijdens de Munsterse Oorlogen heeft Enter opnieuw te lijden van het oorlogsgeweld. Op last van de bisschop van Munster, Berend van Galen (Bommen Berend) worden in Enter de klokken uit de kerktoeren geroofd. Verder worden de boeren en schippers van Enter op grote schaal ingezet voor het vervoer van troepen en materieel van Twente naar het Munsterland.

De weduwe Exo die aan de Regge woonde klaagt: *“dewijl zij aan de riviere woont, is haar door troepen, de stroom met schepen opkomende alles ontnomen in huys en schoppen”*. Zo zullen er meer zijn geweest. Vooral de Enterse schippers moesten vele tochten maken van Zwolle, Zwartsluis en Hasselt naar de Oostendorper watermolen bij Haaksbergen, waar de tocht verder met wagens ging.

Afb. 7 hiernaast: Foto van de nog bestaande Oostendorper molen in Haaksbergen. Bron: www.enter-info.nl.

Tussen 1634 en 1709 kerkte men vooral in Rijssen. In 1668 werd Jan Sminck en in 1670 Jan Rorkink tot kerkmeester 'to Enter' benoemd (Kraa, 2009, 17). De oudste vermeldingen van dopelingen uit Enter in de Doop-Trouw en Begravenis boeken van Rijssen, dateren van 1640. De notulen van de marke van Enter laten zien dat de Entersen zich nauw betrokken voelden bij de moederparochie in Rijssen, ook toen de kerk protestants geworden was. In 1661 betaalden de Entersen bijvoorbeeld 1300 gulden voor de reparatie van de Rijssense kerktoren.

Een eigen kerk

Markenschrijver Grevink schreef op 19 mei 1708 in de markennotulen dat de Entersen besloten hadden een eigen kerk en pastorie te bouwen. Besloten werd om de pastorie in de 'gaarden (tuinen) van Brandes' te vestigen (het huidige Kerkeiland). Er werd in totaal 2.000 gulden gereserveerd voor de bouw. De markenrichter en het dagelijks bestuur, met name Jan Wolters, kregen volmacht om het geld uit te keren aan de bouwers. Tevens werd een predikant aangesteld, Dominee Marcellis (Marcelli). Schoolmeester Grevink en ds. Marcelli moesten vervolgens gaan collecteren in de provincie (Kraa, 2009, 18-19). Drost Unico Ripperda (1692-1740), Jan Wolters en Gerrit de Wilde werd gevraagd als opzichter op te treden. Een en ander is vastgelegd in het uitvoerige verslag van Ds. Marcelli, in het eerste Kerkenraadsnotulenboek van Enter. In de 10e paragraaf staat vermeld dat er financiële steun voor de bouw gevraagd werd van ridder Unico Ripperda (dorst van Twente en bewoner van kasteel Weldam), Borchard Amelijs van Coeverden (lid van de Staten van Overijssel); baron Van Ittersum (Heer van de Oosterhof en afgevaardigde in het college van de 'Hoogmogende Heeren der Staten Generaal') en van H. Borgerink (Heer van het Catteler en tevens één van de Burgemeesters en Cameraars van Deventer).

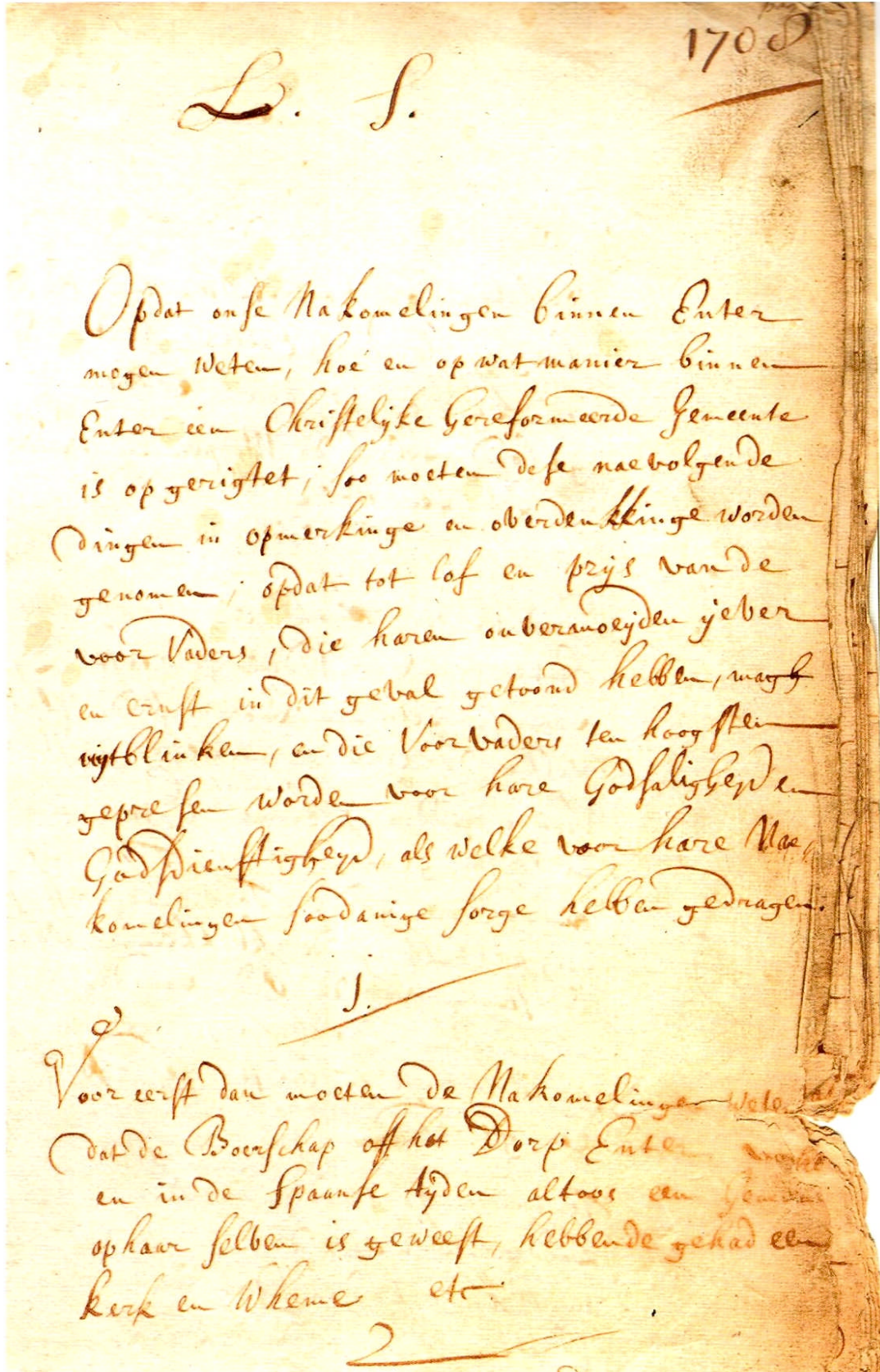

Afb. 8; Portret van Ridder Unico Ripperda van kasteel Weldam.

In een verzoekschrift aan de 'Classis van Deventer' afkomstig van de Ridderschap en Steden van Overijssel en van de Particulier Synode in Overijssel staat geschreven dat de boerschap van Enter graag *'een eigen predikant wilde hebben en een bijdrage in het traktement'*. De boerschap zou dan een kerkgebouw en een pastorie regelen (notulen van 15 februari 1707). Men wees erop dat er immers altijd al een kerk of een kapel geweest was en een woning voor de kapelaan. Volgens de tellingen zouden er in Enter in 1707 tussen de 120 en 190 protestantse mannen ouder dan 20 jaar zijn. De classis van Deventer bracht 2.120 gulden op en adviseerden richting de landelijk Synode om de bouw in Enter *'ten zeerste aan te bevelen'*. De eerste predikant werd Andreas Franciscus Marcelli (1708-1725). Drost Unico Ripperda van kasteel Weldam wees de 'Classis van Deventer' vervolgens op de mogelijkheid van overname van het bouw materiaal van de kapel van het klooster te Schüttorf (Dld). Dit klooster was in 1373 gesticht. Het bouw materiaal, vooral houtwerk, werd vermoedelijk met zompen over de Vecht en Regge vervoerd naar Enter.

Drost Unico Ripperda liet vervolgens in 1708 een markevergadering uitschrijven, waarin besloten werd *'een kerk en een weme'* te timmeren. In 1710 werden de kerk en de pastorie voltooid. Men heeft slechts korte tijd plezier gehad van het nieuwe gebouw, want een groot deel van de kerk en de toren werden in

1724 verwoest bij een dorpsbrand, waarbij in totaal 49 huizen en 24 schuren in de as werden gelegd. Marcellis overlijdt kort daarop in 1725. Kort daarna wordt de kerk hersteld, maar kennelijk niet afdoende, want in 1823 is de kerk opnieuw in bouwvallige staat. Het was daarna niet meer mogelijk om erediensten te houden in de kerk en er moest voor een periode van 3 jaar uitgeweken worden naar de boerderij van Olthof. Daarna was de kerk voldoende hersteld en kon de kerk weer open voor de parochianen. In 1879 werd een nieuwe pastorie gebouwd. Deze werd in 1961 vervangen door de huidige pastorie.

Afb. 9;
Fragment uit het
Notulenboek
van de N.H.
Kerk met het
handschrift van
ds. Marcelli.
Bron: Kraa,
2009.

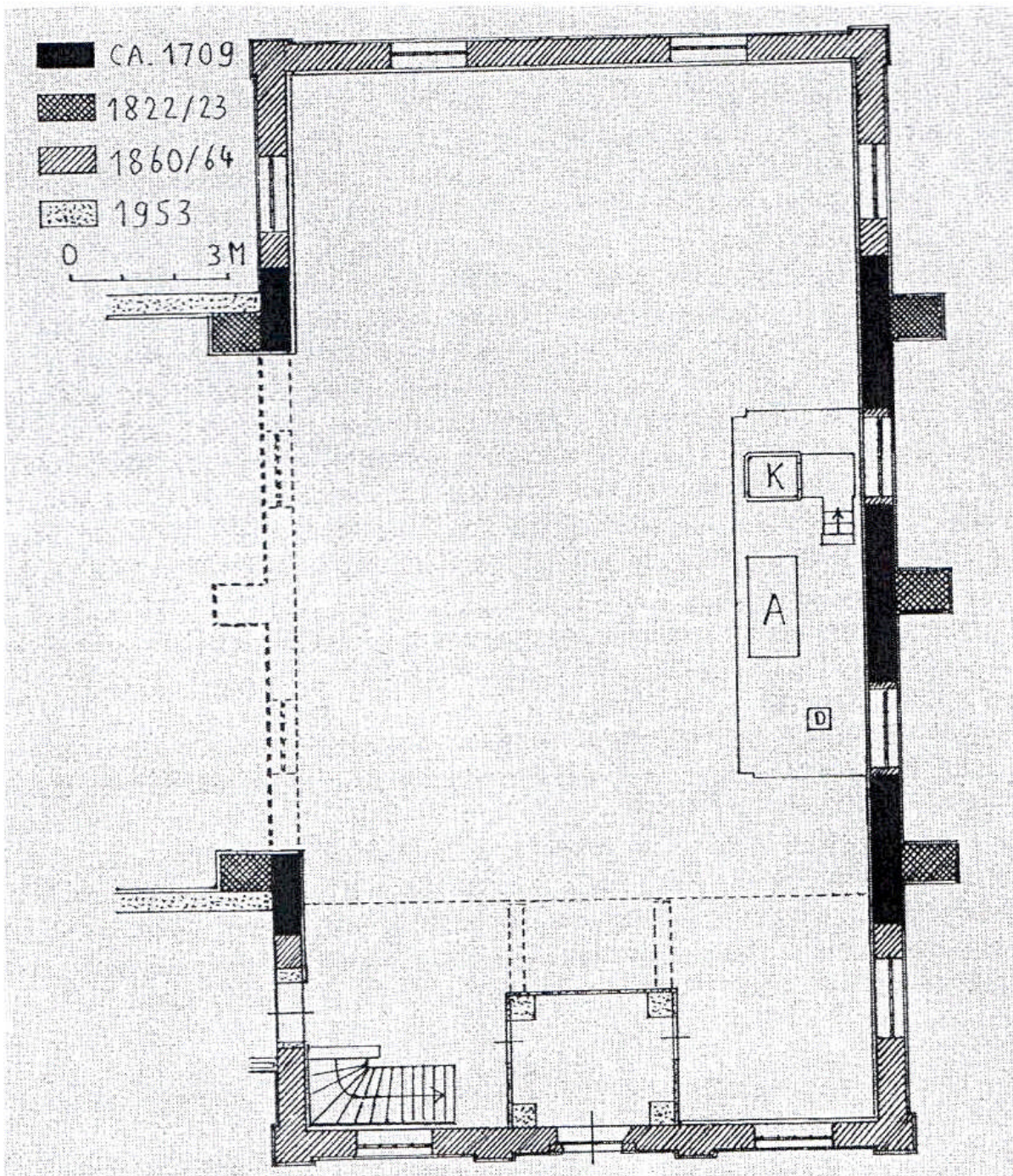
Bouwbeschrijving

De Nederlands Hervormde kerk van Enter is van oorsprong een eenvoudig gepleisterd zaalkerkje zoals bij veel protestantse kerken in Twente het geval is (vgl. Diepenheim, gebouwd in 1679 en Almelo, gebouwd in 1684 en 1791). De oudste bouwsporen van de kerk zijn tegenwoordig nauwelijks meer te herkennen door de witte pleisterlaag die in de 19^e eeuw werd aangebracht. Boven de toegangsdeur is in een gevelsteen het jaartal 1709 aangebracht, de stichtingsdatum van de kerk. Een aantal oorspronkelijke bouwelementen van de kerk en de toren zijn afkomstig van het voormalige klooster van Schüttorf. Hiervan is echter veel door de dorpsbrand in 1724 verloren gegaan. De huidige kerk is voorzien van rondboogvensters en bezit een klokkenstoel met een klok van Nicolaus uit 1315, die oorspronkelijk afkomstig is uit de afgebroken kerk van Jutrijp (bij Sneek). Het heeft een mechanisch aangedreven torenuurwerk van B. Eijsbouts uit Asten met een elektrisch aangedreven uur- en slagwerk. Het orgel is in 2000/01 gebouwd door de firma Mense Ruiter Orgelbouw (Zuidwolde bij Groningen).

Afb.10; Foto van de huidige Nederlands Hervormde kerk in Enter, gezien vanaf de Dorpsstraat.

In 1954 is de kerk ingrijpend verbouwd en vergroot voor een bedrag van fl. 87.000. De kerk wordt dan uitgebreid met een zijbeuk waardoor het de karakteristieke T-vorm krijgt. De kerk wordt dan ingericht met een nieuwe kansel, een Avondmaalstafel en een doopvont. De preekstoel wordt meer naar voren gebouwd. Tevens worden twee fraaie grote kroonluchters opgehangen (Kraa, 2009, 229).

Afb. 11; Bouwhistorische opname van de Ned. Herv kerk. Bron: Kolks, z.j.

Begravingen in en buiten de kerk

Of er al vanaf de Late Middeleeuwen bij de St. Anthoniskapel begraven is op het kerkeiland is onbekend. Zeer waarschijnlijk is dat niet, omdat de Enterse bevolking formeel voor 1707 kerkte in de Schildkerk in Rijssen. Na 1707 is met zekerheid wel begraven in en rond de Hervormde kerk in Enter. Wie over vermogen beschikte was in staat om een graf te kopen of te huren in de kerk. Ook de voorgangers werden aanvankelijk begraven in de kerk. Van enkele personen zijn ook de namen overgeleverd, zoals Mechelt Lucretia Voet, die afkomstig was van Huis Berghorst onder Enter. Zij was in 1670 getrouwd met Willem Jacob van Staverden. Willem overleed in 1689, Mechtelt in 1722 (Kraa, 2009, 27). Van haar wordt vermeld dat zij in Enter begraven werd "aan den voet van de kansel".

Een voorbeeld van een begraving buiten de kerk is die van Gerrit Geels die gehuwd was met Johanna ten Berge. Gerrit Geels werd Ned. Herv. gedoopt op 03-02-1788 te Enter en is op 63 jarige leeftijd overleden op 23-11-1851 te Enter. Hij was een zoon van Aalken en Gerrit Geels die schipper was in

Enter¹. In de Doop-, Trouw- en Begrafenisboeken van Wierden (HCO, Inv.nr. 533, 536, 537, 540 en 541) zijn de overledenen uit Enter op voornaam en familienaam gerubriceerd (met de toevoeging 'Enter') vanaf circa 1680 tot 1812. In het Overijssels Archief is verder nog een kopie van het lidmatenboek van de Hervormde gemeente Enter aanwezig dat de jaren 1791 – 1804 beslaat (Retroacta van de Burgerlijke Stand, D.T.B., HCO, inv.nr. 268.1). Tevens zijn hierin de aantekeningen opgenomen van de lidmaten die in de periode 1804 tot en met 10 juli 1921 zijn aangenomen (kerkelijke attestatie). We mogen er vanuit gaan dat een groot deel van de in het lidmaatschapboek genoemde lidmaten, voor zover zij geboren en gestorven zijn te Enter, bij de NH kerk op het Kerkeiland begraven liggen (van 1791 tot circa 1860).

Lange tijd werd men rond, maar vooral in de kerk begraven. Als het kon, zo dicht mogelijk bij het altaar waarvan de heiligheid af zou stralen op de overledenen. Rond het altaar waren vanzelfsprekend ook de duurste plaatsen. Hoe verder van het altaar verwijderd, hoe lager de tarieven werden. Het begraven in de kerk gebeurde niet altijd even zorgvuldig. Geruimd werd er niet, dus de kerken raakten overvol. Door het herhaald oplichten van de stenen, verzakte de vloer en sloten niet alle grafstenen even goed aan. Het gevolg was dat - afhankelijk van het weer - in sommige kerken een doordringende stank hing. Door de bevolkingsgroei, een groeiend besef van hygiëne en het gevaar van besmetting gingen steeds meer stemmen op het begraven in de kerk te verbieden en de begraafplaatsen naar een plaats buiten stad of dorp te verplaatsen.

In Frankrijk verbood Napoleon (1769-1821) de kerkbegravenissen in 1804. Tijdens het Franse bewind (1795-1813) werd ook in Nederland het begraven in de kerk officieel verboden. Maar het oude gebruik bleek zo sterk geworteld in de Nederlandse uitvaartcultuur dat het besluit na het vertrek van de Fransen in 1813 direct weer ongedaan gemaakt werd. Pas in 1829 vaardigde koning Willem I (1772-1843) opnieuw een verbod uit. Nieuwe begraafplaatsen moesten voortaan buiten de bebouwde kom worden aangelegd. Maar er werden nog lange tijd ontheffingen verleend. Met de invoering van de Begrafeniswet in 1869 werd het begraven in de kerk verboden en werden aparte begraafplaatsen ingericht, die vaak aan de rand van een dorp of stad gelegen zijn. Een uitzondering is gemaakt voor familiegraven van bijzondere adellijke personen, waarin nog steeds bijzettingen plaatsvinden (o.a. van het Huis van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft).

2.3 Archeologische waarden

Op het Kerkeiland hebben in het verleden vaker graafwerkzaamheden plaatsgevonden, waarbij ook oude fundamenteën zijn aangetroffen. Omstreeks 1970 werden bij graafwerkzaamheden rechts naast het Dienstgebouw in de Schipperstraat resten gevonden van een oude fundering. Het blootgelegde gedeelte bedroeg 3 x 1,50 meter. De muur was opgetrokken in bakstenen (kloostermoppen) met het formaat 18 x 14 x 7 cm². Drs. Hulsfhoff die de bouw destijds begeleidde, vermoedde dat het ging om de resten van de voormalige St. Theuniscapelle, maar waarschijnlijker is dat het de fundamenteën van de voormalige kapelaanswoning betrof.

Afb.12; Foto van het vrij gelegde fundament (links op de voorgrond) bij het Dienstgebouw. Bron: Kraa, 2009.

De vroegere katholieke kerk was een houten gebouwtje dat ongeveer stond op de huidige hoek van de Schipperstraat met de Werfstraat. Deze kerk is in de 19^e eeuw vervangen door een Waterstaatskerk die op de plaats van de huidige RK kerk stond (hoek Dorpsstraat/Past. Heimerikxstraat).

¹ Bron: Pro-gen. Genealogie van familie Ten Berge.

² Noot van de redactie: waarschijnlijk gaat het hier om breukstenen. Kloostermoppen met deze dikte en breedte hebben meestal een formaat tussen 30 en 32 cm lengte.

Onderzoeken

In en rond Enter zijn de laatste decennia diverse archeologische onderzoeken verricht. In een bouwput voor de uitbreiding van het bejaardencentrum "Reggedal" in de bebouwde kom van Enter zijn diverse vondsten en sporen aangetroffen uit de late middeleeuwen (greppels, kuilen, paalsporen en een waterput). Er kon geen gebouwplattegrond worden gereconstrueerd. De sporen moeten hebben toebehoord aan een erf uit de elfde of twaalfde eeuw. In 1972 zijn de resten van de Sint-Antoniuskapel in Enter opgegraven. Het betreft een veldkapel die gewijd was aan Antonius Abt en die al wordt genoemd in 1400. Deze kapel moet in de late middeleeuwen veel bedevaartgangers hebben aangetrokken. Grote delen van het escomplex bij Enter zijn verder aangeduid als archeologisch monument.

Ter plaatse van de geplande uitbreiding heeft nog niet eerder archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Binnen een straal van 500 meter rond het plangebied staan enkele waarnemingen geregistreerd in Archis (II).

Waarnemingen

Waarnemingsnummer 27334 bevindt zich op 51 meter ten zuiden van het plangebied. Het betreft een steengoed kruik uit de Nieuwe tijd die in 1995 door een particulier is gevonden bij het graven van een sleuf voor een waterleiding achter het huis Werfstraat 59. Volgens de overlevering zou hier een kerk en begraafplaats gelegen hebben (resp. de kapel en kapelaanswoning op het Kerkeiland). De kruik is volgens drs. M. Bartels (stadsarcheoloog Hoorn/Enkhuizen) gemaakt in Stadlohn of Vreden en dateert uit het einde van de 18^e of 19^e eeuw. Waarnemingsnummer 31.433 bevindt zich op 120 ten zuidoosten van het plangebied. Het betreft de resten van de St. Anthoniuskapel die in 1972 opgegraven zijn ter plaatse van De Werf in Enter. De vondsten zijn in 1972 gepubliceerd in het Nieuwsbulletin van de KNOB. Waarnemingsnummer 4.961 bevindt zich op 99 meter ten noordwesten van het plangebied. Het betreft een drietal kogelpotten o.a. van type Wijster IVA uit de Vroege Middeleeuwen A-D. De stukken zijn bij niet archeologisch graafwerk aangetroffen in het centrum van Enter. Waarnemingsnummer 2.562 bevindt zich op 126 meter ten westen van het plangebied. Het betreft een drietal kogelpotten van het type Dorestad HIA en HIV uit de Vroege Middeleeuwen B-D, die afkomstig zijn uit het centrum van Enter. Waarnemingsnummer 1.276 bevindt zich op 162 meter ten noordwesten van het plangebied. Het betreft een urnenveld uit de Late Bronstijd en/of Vroeg IJzertijd aan de Julianastraat. Waarnemingsnummer 4.960 op 181 meter ten noordwesten van het plangebied. Het betreft een schalernurn van het type Wijster VIII. Het stuk is in 1972 gevonden door een particulier bij niet archeologische graafwerkzaamheden. Waarnemingsnummer 4.952 ten westen van het plangebied. Het betreft een voetschaaltje met knobbeloren uit de Laat Romeinse tijd of Vroege Middeleeuwen dat in 1972 door een particulier gevonden is in het centrum van Enter. Waarnemingsnummer 2.621 op 340 meter ten zuidwesten van het plangebied. Het betreft diverse urnen van gedraaid aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen die gevonden zijn aan de Julianastraat 44 bij niet archeologische graafwerkzaamheden in 1969.

2.4 Archeologisch verwachtingsmodel

Op grond van de bekende geologische, landschappelijke, aardkundige, archeologische en historische gegevens in- en rond het plangebied kan de archeologische verwachting worden bepaald. De archeologische verwachting van het plangebied valt samen met de verwachting van BAAC (2009) en de archeologische beleidsadvieskaart van Wierden. De geplande inrichting ligt in een zone met een hoge archeologische verwachting vanwege de ligging in de historische dorpskern van Wierden. In de ondergrond is sprake van gordeldekzanden met daarop een plaggendeek. In de top van het dekzand kunnen archeologische vindplaatsen uit de periode van het Laat-Paleolithicum tot en met de Vroege Middeleeuwen worden verwacht.

Afbeelding 13; Uitsnede uit de archeologische verwachtingskaart van Wierden. Het plangebied is globaal aangegeven met rode cirkel. In het plangebied zijn dekzandwelingen aanwezig.

Vanaf de Late Middeleeuwen (1.000 n.C.) is in en rond het plangebied een plaggendek ontstaan door het opbrengen van potstalmest ten behoeve van landbouwdoeleinden. Of het gebied in deze periode al bewoond is geweest is niet bekend.

Vanaf de 15^e c.q. 16^e eeuw zijn we iets beter geïnformeerd over het grondgebruik in het plangebied. De oudst bekende bebouwing op het Kerkeiland is op dat moment een kapel en kapelaanswoning, waarvan de fundering bestaande uit kloostermoppen aangetroffen is tijdens de bouw van de nieuwe pastorie in de jaren '70 van de vorige eeuw. Of deze gebouwen zich uitgestrekt hebben tot in de tuin van de kerk en de pastorie waar de nieuwbouw gepland is, is niet bekend. Het plangebied maakte in ieder geval in de 17^e eeuw deel uit van de 'Gaarden van Brandes', dat wil zeggen dat het in ieder geval vanaf de 17^e eeuw tot de bouw van de kerk in 1707 als tuin in gebruik is geweest.

Tussen 1707 en 1709 wordt de Nederlands Hervormde kerk gebouwd. Tussen 1709 en circa 1860 is er in en rondom de NH kerk begraven. Uit deze periode zijn ter plaatse van de geplande nieuwbouw daardoor graven te verwachten van leden van de Nederlands Hervormde Gemeente in Enter. Overblijfselen bestaan uit menselijke resten, resten van houten kisten en (schaarse) bijgiffen (resten van kledingaccessoires, persoonlijke bezittingen, sieraden, etc.).

Afb. 14; Voorbeeld van een vrij gelegde begraaving op het dorpsplein naast de Hervormde kerk van Ruurlo. In totaal werden 14 graven aangetroffen bij de aanleg van het plein in 2002. Na documentatie zijn de skeletdelen verzameld en meegenomen voor fysisch antropologisch onderzoek. De resten zijn na het onderzoek bijgezet op de Algemene Begraafplaats in Ruurlo. Bron: E. van der Kuijl, 2002.

Bij een hoge archeologische verwachting geldt voor de bebouwde kom van Enter een onderzoeksplicht bij plangebieden groter dan 100 m² en bij een verstoring dieper dan 50 cm.

De trefkans op archeologische resten hangt samen met de verstoring die reeds gepleegd is ten behoeve van de bestaande bebouwing en andere bodemingrepen zoals begravingen. De mate van verstoring is op voorhand niet precies in te schatten. De archeologische resten worden in ieder geval afgedekt door een ophoging van 'stadsgrond' en (restanten van) een oud plaggendek. De dikte van deze laag is onbekend. Eventuele archeologische resten kunnen bestaan uit vuursteenconcentraties of haardplaatsjes uit het Laat Paleolithicum of Mesolithicum, nederzittingsresten, resten van erven met huisplattengronden uit de periode vanaf de Bronstijd tot en met de Nieuwe Tijd (tabel 1).

Tabel 1: Archeologische verwachting plangebied Kerkeiland Enter

Periode	Verwachte vindplaatstypen	Verwachte grondlaag (diepte)
Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd	Resten van dorpsboerderijen en erven, infrastructuur, ontginningspatronen, oude verkavelingen, greppels, kapelaanswoning en begravingen	in of direct onder de oude akkerlaag
Romeinse Tijd - Vroege Middeleeuwen	Nederzettingsterreinen, urnenvelden	direct onder de oude akkerlaag
Bronstijd - IJzertijd	Nederzettingsterreinen, urnenvelden,	BC-horizont en top van de C-horizont
	resten van smeedhaarden, meilers	
Laatg-Paleolithicum-Neolithicum	Nederzettingsterreinen, jachtkampen,	Top van de C-horizont
	vuursteenvindplaatsen	

3 Conclusie en aanbeveling

Op grond van de bestudeerde bronnen kan geconcludeerd worden dat het plangebied een middelhoge verwachting heeft voor alle perioden vanaf het Laat Paleolithicum en een hoge verwachting voor vindplaatsen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd in relatie tot de historische dorpskern van Wierden (specifiek dorpsboerderijen en erven). De mate van intactheid van het bodemprofiel en de dikte van de afdekkende laag (stadsophoging en plaggendeek) is mede maatgevend voor de trefkans op archeologische waarden. Doordat het plangebied lange tijd als begraafplaats heeft gediend zullen oppervlakkige sporen van voor 1707 (ingebruikname van het grafveld) niet bewaard gebleven zijn. Oudere sporen kunnen nog wel verwacht worden in de top van de C-horizont. De aanbeveling luidt om in geval van planvorming en voorafgaand aan vergunningverlening voor de geplande bouwactiviteiten verkennend archeologisch veldonderzoek uit te voeren.

Naar aanleiding van telefonisch overleg met de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit van het Overschicht, archeologisch adviseur van gemeente Wierden (mw. drs. M. Nieuwenhuis) is bepaald dat in het plangebied een inventariserend c.q. karterend bodemonderzoek wordt verricht. Dit houdt in dat er in relatie tot de omvang van het plangebied minimaal 5 grondboringen met een diameter van 15 cm verspreid over het plangebied dienen te worden gezet tot 25 cm in de natuurlijke ondergrond. Op grond van de onderzoeksresultaten zal in overleg met het bevoegd gezag bepaald worden of, en zo ja, waar vervolgonderzoek door middel van proefsleuven noodzakelijk zal zijn. De maximale te verwachten boordiepte bedraagt circa 250 cm ten opzichte van het maaiveld. De boorkernen worden gezeefd en onderzocht op de aanwezigheid van archeologische indicatoren zoals scherven aardewerk, vuursteen, botfragmenten, fosfaten en houtskoolresten. De boringen worden ingemeten ten opzichte van het maaiveld.

Verder dient te allen tijde bij het afgeven van een omgevingsvergunning de wettelijke meldingsplicht (ex artikel 53 Monumentenwet 1988) kenbaar te worden gemaakt, om het documenteren van toevallsvondsten te garanderen: "Degene die anders dan bij het doen van opgravingen een zaak vindt waarvan hij weet dan wel redelijkerwijs moet vermoeden dat het een monument is (in roerende of onroerende zin), meldt die zaak zo spoedig mogelijk bij onze minister". Deze aangifte dient te gebeuren bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Het verdient aanbeveling ook de verantwoordelijk ambtenaar van de gemeente Wierden hiervan per direct in kennis te stellen.

De resultaten en aanbevelingen uit het bureauonderzoek en veldonderzoek dienen te worden getoetst en onderschreven door het bevoegd gezag, gemeente Wierden en diens adviseur, de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit van Het Oversticht (drs. mw. M. Nieuwenhuis).

Gebruikte literatuur

Aa, A.J. van der, 1839–1851; *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, bijeen gebracht door A.J. van der Aa, onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden*. Gorinchem.

Bakker, H. de & J. Schelling, 1989; *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland; de hogere niveaus*. Wageningen.

Berendsen, H.J.A., 2005; *Landschappelijk Nederland. De fysisch-geografische regio's*. Assen.

Berendsen, H.J.A., 2004; *De vorming van het land*. Assen (Fysische geografie van Nederland).

Buesink, A. et al., 2010; *Gemeente Wierden. Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart*. BAAC-rapport V09.0172. 's-Hertogenbosch/Deventer.

Boekema, Y., 2008; *Archeologisch onderzoek Het Zenderink te Wierden*. Grontmij Archeologische Rapporten 467. Assen.

Gemeente Wierden, 2010; *Beleidsnota Archeologie (concept)*. Wierden.

Geudeke, P.W., K. Zandvliet & L. Balk, 1990; *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000, 3 Oost-Nederland 1830–1855*. Groningen.

Jong, J. de, 1936; *Handboek der Kerkgeschiedenis*. Dl. 1-4. Utrecht-Nijmegen.

Kolks, Z. z.j.; *Kirchen aus dem 18. Jahrhundert in der Grafschaft Bentheim (II)*. 157-160. Van Deizne Instituut. Enschede.

Kraa, G., 2009; *Hun werken volgen hen na (Openbaringen 14:13). 300 jaar geschiedenis van Hervormd Enter (1709-2009)*. Twentse Welle. Enschede.

Mulder, E.F.J. de et al., 2003; *De ondergrond van Nederland*. Groningen/Houten.

Slechte, H., 2010; *Geschiedenis van Deventer. Deel 2. Nieuwe en Nieuwste Tijd*. Walburg Pers. Zutphen.

Velde, H.M., van der, 2011; *Wonen in een grensgebied. Een lange termijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap*. NAR rapporten nr. 40. Amersfoort.

Verlinde, A.D., 1991; Wierden 2, in: *Jaarverslag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1990*. Amersfoort.

Waterink, z.j.; *Bij ons, in het land der Saksers*. Utrecht.

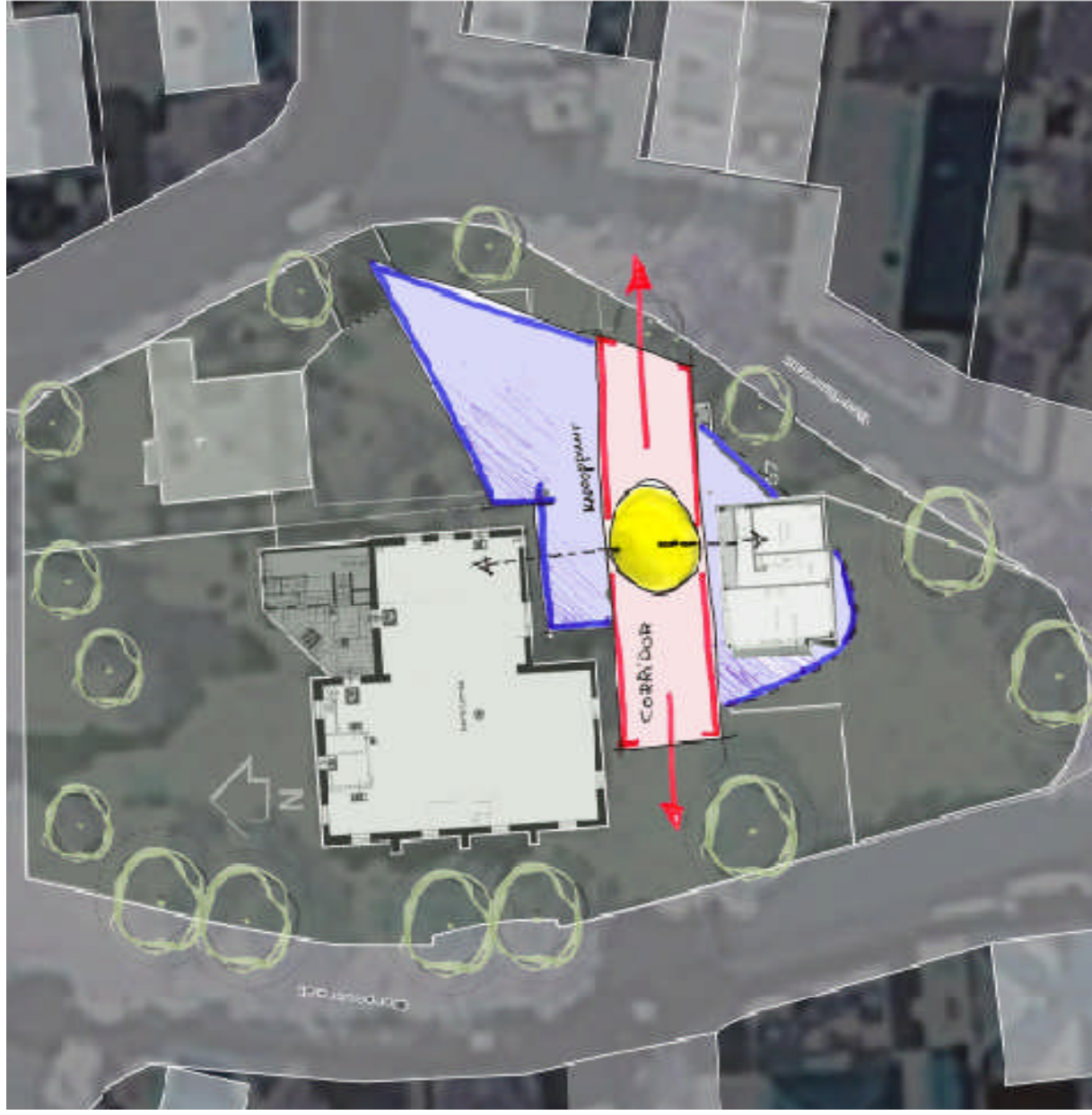
Geraadpleegde archieven:

Archief Hervormde kerk Enter
Archief HCO Zwolle

Geraadpleegde websites: www.archis.nl; www.ahn.nl; www.bodemdata.nl; www.danseasy.nl; www.kich.nl; www.regiocanon.nl; www.watwaswaar.nl; www.wikipedia.org; www.20eeuwnederland.nl

Bijlagen

Bijlage 1: Inrichtingsschets van het plangebied

Hervorming (Kerk) Eiland

"BEGELENDE TRADER"

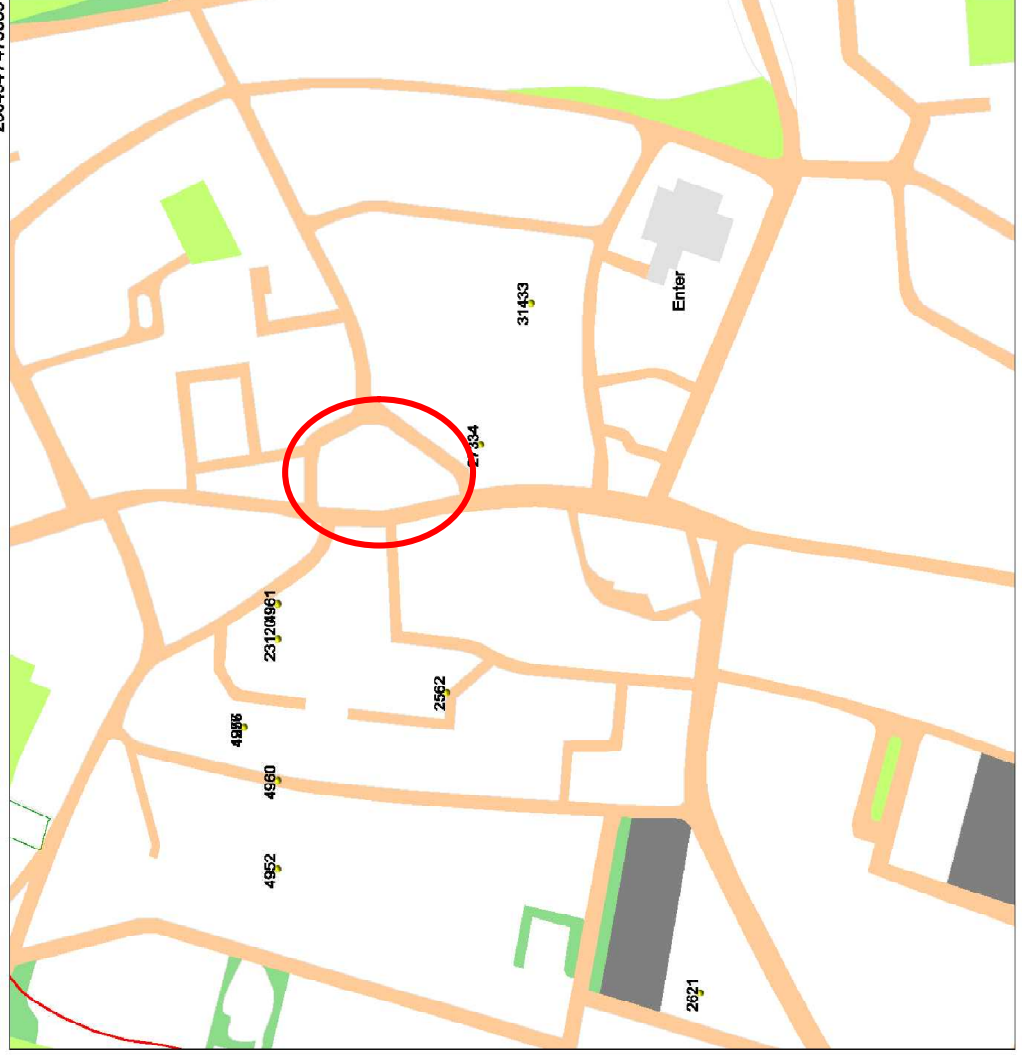
- UITBREIDING VOLGT KANalen IN EILAND
- VORMT EEN OP VRAAG NAAR DE KOLK VAN DE ZUIDZIJDE
- VERBODT DE VERSCHILLENDE OPSALLEN MET ELKAAR.
- VERBODT ALZIGCHENHEID VAN EILAND (MET NAME COST EN ZUID) OP.
- VRAAG SONDERT HEE OM TE GAAN MET EXTERIEUR BEWAARDE PASTORIE.

**Bijlage 2: Archiskaartje van het plangebied
(situering binnen het rode kader)**

Overzicht van archeologische waarnemingen

Plangebied Kerkland te Enter

236494 / 479859

235898 / 479063

14-02-2012

drs. E.E.A. van der Kuijl

Legenda

- WAARNEMINGEN
 - VONDSTMELDINGEN
 - ONDERZOEKEN
 - MONUMENTEN
 - KAARTBLADHULFTEN
- TOP10 ((c)TDN)
 - bebouwd gebied
 - doorgaande weg
 - bos
 - bouwfund
 - weiland
 - boomgaard/rookveld
 - heide
 - zand
 - begraafplaats
 - water
 - overig bodengebruik
- PLAATSNAMEN
- PROVINCIES

0 100 m

Archis2

Bijdragen voor het Cultureel Erfgoed
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Rijksdienst voor Monumenten en Leden

Bijlage 3: Overzicht van geologische perioden en lijst met gebruikte afkortingen

Bureauonderzoek

- IVO-V
 - IVO-K
 - IVO-W
 - IVO-K-G
 - IVO-W-G
 - AB
 - AMK
 - IKAW
 - KOB
 - ARCHIS
 - BP
 - CAA
 - GLG
 - GHG
 - MV
 - NAP
 - RGD
 - STIBOKA
- Bureauonderzoek
- inventariserend Veldonderzoek d.m.v. verkennende boringen
 - inventariserend Veldonderzoek d.m.v. kartende boringen
 - inventariserend Veldonderzoek d.m.v. waarderende boringen
 - inventariserend Veldonderzoek d.m.v. kartende profielen
 - inventariserend Veldonderzoek d.m.v. waarderende profielen
 - Archeologische Begrijping
 - Archeologische Monumenten Kaart
 - Indicatieve Kaart Archeologische Waarden
 - Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Bodemonderzoek
 - Archeologisch Informatie Systeem
 - Before Present
 - Centraal Archeologisch Archief
 - Gemiddeld Laagste Grondwaterstand
 - Gemiddeld Hoogste Grondwaterstand
 - Meerleed
 - Nieuw Amsterdam Paal
 - Rijks Geologische Dienst
 - Stichting Bodem Kartering

Paleolithicum: tot 8000 vC	vroeg: tot 300.000 vC midden: 300.000 – 35.000 vC laat: 35.000 vC – 8000 vC	PALEO	vroeg: 800 – 600 vC midden: 500 – 250 vC laat: 250 – 12 vC	JZV
Mesolithicum: 8000 – 4000 vC	vroeg: 8800 – 7100 vC midden: 7100 – 6450 vC laat: 6450 – 4000 vC	MESO	vroeg: 12 vC – 70 nC midden: 70 – 270 nC midden B: 150 – 270 nC midden B: 150 – 270 nC laat: 270 – 450 nC	ROMV ROMM ROMA ROMB ROML
Neolithicum: 5000 – 2000 vC	vroeg: 5300 – 4200 vC vroeg B: 5300 – 4200 vC vroeg B: 4900 – 4200 vC midden: 4200 – 2850 vC midden A: 5300 – 3400 vC midden B: 3400 – 2850 vC laat: 2850 – 2000 vC laat A: 2850 – 2450 vC laat B: 2450 – 2000 vC	NEOL	vroeg: 430 – 1030 nC vroeg A: 480 – 525 nC vroeg B: 525 – 725 nC vroeg C: 725 – 900 nC vroeg D: 900 – 1050 nC laat: 1050 – 1500 nC laat A: 1050 – 1250 nC laat B: 1250 – 1500 nC	VMEV VMEA VMEB VMEC VMEI VMEJ VMEK VMEB VMEI VMEJ VMEK VMEB VMEI VMEJ VMEK
Bronstijd: 2000 – 800 vC	vroeg: 2000 – 1800 vC midden: 1800 – 1100 vC midden A: 1800 – 1500 vC midden B: 1800 – 1100 vC laat: 1100 – 800 vC	BRONS	vroeg: 1500 – 1250 nC vroeg B: 1500 – 1250 nC midden: 1250 – 1500 nC midden A: 1250 – 1500 nC midden B: 1250 – 1500 nC laat: 1500 – 1650 nC B: 1650 – 1860 nC C: 1860 – heden	LMEV LMEA LMEB LMEI LMEJ LMEK LMEB LMEI LMEJ LMEK LMEB LMEI LMEJ LMEK
IJzertijd: 800 – 12 vC	vroeg: 800 – 600 vC midden: 600 – 450 vC laat: 450 – 1500 nC	IJZ	vroeg: 430 – 1030 nC vroeg A: 480 – 525 nC vroeg B: 525 – 725 nC vroeg C: 725 – 900 nC vroeg D: 900 – 1050 nC laat: 1050 – 1500 nC laat A: 1050 – 1250 nC laat B: 1250 – 1500 nC	VMEV VMEA VMEB VMEC VMEI VMEJ VMEK VMEB VMEI VMEJ VMEK VMEB VMEI VMEJ VMEK
Metaalsoorten	Bronze Goud Zilver	Bronze Goud Zilver	Bronze Goud Zilver	Bronze Goud Zilver
Organisch	Bot, dierlijk Bot, menselijk Bot, onbekend Gawel Hout / Houwskool Noor	Organisch	Organisch	Organisch
Lizenlijdt: 800 – 12 vC	vroeg: 800 – 600 vC midden: 600 – 450 vC laat: 450 – 1500 nC	LIZ	vroeg: 430 – 1030 nC vroeg A: 480 – 525 nC vroeg B: 525 – 725 nC vroeg C: 725 – 900 nC vroeg D: 900 – 1050 nC laat: 1050 – 1500 nC laat A: 1050 – 1250 nC laat B: 1250 – 1500 nC	VMEV VMEA VMEB VMEC VMEI VMEJ VMEK VMEB VMEI VMEJ VMEK VMEB VMEI VMEJ VMEK

**Archeologisch booronderzoek
ten behoeve van het
plangebied Kerkeiland NH-Kerk
te Enter, gemeente Wierden
(OV)**

Infra

Milieu

Geo-ICT

Archeologie

Geo-informatie

**Archeologisch booronderzoek
ten behoeve van het plangebied
Kerkeiland NH-Kerk te Enter,
gemeente Wierden (OV)**

opdrachtgever	Hamaland Advies
datum	9 mei 2012
projectleider	mevrouw A. Spoelstra
projectnummer	92172912
status	concept
ISSN-nummer	1875-5313
MUG-publicatie	2012-52

MUG-projectnummer	92172912
Opdrachtgever	Hamaland Advies
MUG-publicatie	2012-52
Bevoegd gezag	gemeente Wierden
Beheer en plaats documentatie	MUG Ingenieursbureau b.v.
Onderzoekmeldingsnummer	49333
Tekst	mevrouw T.N. Krol Ma en de heer drs. E. van der Kuijl
Afbeeldingen	de heer A. Huygen
Redactie	mevrouw J. Bolink-Nanninga
Status	concept
Autorisatie	de heer drs. ing. G.J. de Roller
Uitgegeven door	MUG Ingenieursbureau b.v. Postbus 136 9350 AC Leek
Datum	9 mei 2012
ISSN	1875-5313

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	1
1 Inleiding	3
1.1 Algemeen	3
1.2 Ligging van het onderzoeksgebied	3
1.3 Bekende archeologische gegevens	4
1.4 Doel van het onderzoek	4
1.5 Werkwijze	4
2 Resultaten	6
2.1 Bodemopbouw	6
2.2 Vondsten	7
3 Conclusie en aanbeveling	10
3.1 Conclusie	10
3.2 Aanbeveling	11
Literatuurlijst	12

BIJLAGEN

Bijlage 1	Boorstaten
Bijlage 2	Overzicht van de onderzoekslocatie, boorpuntenkaart

Samenvatting

Aanleiding tot het hier beschreven archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) zijn de plannen voor de nieuwbouw tussen de N.H. Kerk en de bestaande pastorie van de Hervormde Gemeente in Enter, gemeente Wierden. Omdat deze plannen met bodemverstorende ingrepen gepaard gaan, is een archeologisch vooronderzoek noodzakelijk. Dit onderzoek wordt uitgevoerd conform de Wet op de archeologische monumentenzorg. Hamaland Advies heeft MUG Ingenieursbureau, afdeling Archeologie, opdracht gegeven het IVO uit te voeren. Voorafgaand aan het veldwerk is door Hamaland Advies (Van der Kuijl 2012) een bureaustudie verricht.

Uit de resultaten van het bureauonderzoek blijkt dat het onderzoeksgebied een middelhoge archeologische verwachting heeft voor alle perioden vanaf het laat paleolithicum en een hoge verwachting voor vindplaatsen uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd in relatie tot de historische dorpskern van Enter (specifiek dorpsboerderijen en erven). De mate van intactheid van het bodemprofiel en de dikte van de afdekkende laag (stadsophoging en plaggendek) is mede maatgevend voor de trefkans op archeologische waarden. Doordat het plangebied lange tijd als begraafplaats heeft gediend zullen oppervlakkige sporen van voor 1707 (ingebruikname van het grafveld) niet bewaard gebleven zijn. Oudere sporen kunnen nog wel verwacht worden in de top van de C-horizont. Op basis van deze resultaten van het bureauonderzoek is aanbevolen een verkennend booronderzoek uit te voeren.

Uit de boringen komt naar voren dat de bodemopbouw in het onderzoeksgebied in de meeste boringen verstoord is tot in de C-horizont (dekzand), door de begravingen die op de onderzoekslocatie sinds 1707 plaatsvinden. In twee boringen is nog een restant plaggendek (esdek) aangetroffen (boring 1 en 3). In de boringen zijn vondsten van de begraafplaats aangetroffen (18^e eeuw en later), in de verstoorde lagen, vondsten van onder meer fragmenten aardewerk en bouw materiaal die iets ouder zijn dan de start van de begraafplaats en twee fragmenten handgevoormd aardewerk uit de ijzertijd of vroege middeleeuwen. De lagen waar de vondsten uit komen zijn verstoord door de begravingen. Mogelijk is er sprake van oudere resten in de top van de C-horizont, die opgespit zijn bij de aanleg van het grafveld in de 18^e eeuw. Dat de boringen 1, 3 en 7 zijn gestuit op muurwerk duidt hier ook op. Mogelijk gaat het bij deze muurresten om resten van de oude pastorie, waarvan de fundering uit (middeleeuwse) kloostermoppen bestaat. Ook kan het gaan om 18^e- of 19^e-eeuwse bebouwing. In de directe omgeving van het onderzoeksgebied, rond de brink, is nog bebouwing uit deze periode aanwezig. In boring 6 zijn fragmenten leem en klei aangetroffen, die kunnen duiden op de aanwezigheid van houtbouw met lemen wanden uit een oudere periode. Ook de aanwezigheid van oudere en diepere sporen uit de periode van de ijzertijd tot en met de vroege middeleeuwen (paalkuilen, waterputten, greppels en dergelijke) in de top van de C-horizont kunnen niet worden uitgesloten, door de aanwezigheid van enkele fragmenten handgevoormd aardewerk uit deze periode. Daarnaast zullen ook de aanwezige begravingen uit de 18^e en 19^e eeuw in kaart moeten worden gebracht. Vanwege de geringe ouderdom van het grafveld achten wij het niet noodzakelijk om de menselijke resten te onderwerpen aan een uitgebreid fysisch antropologisch onderzoek. Het vrijleggen en fotograferen van de begravingen en het verzamelen van eventueel bijgaven volstaat naar onze mening. Na documentatie dienen de menselijke resten op een correcte en ordelijke wijze te worden verzameld om te worden herbegraven.

Op basis van deze resultaten bevelen wij vervolgonderzoek aan in de vorm van een Archeologische begeleiding conform KNA protocol Opgraven of een Definitief Onderzoek conform KNA protocol. De keuze van de onderzoeksvorm is mede afhankelijk van de funderingswijze en funderingsdiepte van de geplande nieuwbouw van het ontmoetingscentrum. Het besluit hierover zal plaatsvinden in overleg met het Kerkbestuur van de Hervormde Gemeente in Enter door gemeente Wierden (de heer G.J. Grievink) en diens adviseur, mevrouw drs. M. Nieuwenhuis.

Voorafgaand aan de begeleiding of opgraving is een door het bevoegd gezag goedgekeurd Programma van Eisen (PvE) noodzakelijk. Het onderzoek dient uitgevoerd te worden door een daartoe gecertificeerd bedrijf.

Verder dient te allen tijde bij het afgeven van een omgevingsvergunning de wettelijke meldingsplicht (ex artikel 53 Monumentenwet 1988) kenbaar te worden gemaakt, om het documenteren van toevalsvondsten te garanderen: "Degene die anders dan bij het doen van opgravingen een zaak vindt

waarvan hij weet dan wel redelijkerwijs moet vermoeden dat het een monument is (in roerende of onroerende zin), meldt die zaak zo spoedig mogelijk bij onze minister". Deze aangifte dient te gebeuren bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Het verdient aanbeveling ook de verantwoordelijke ambtenaar van de gemeente Wierden hiervan per direct in kennis te stellen.

De resultaten en aanbevelingen uit het bureauonderzoek en veldonderzoek dienen te worden getoetst en onderschreven door het bevoegd gezag, gemeente Wierden en diens adviseur, de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit van Het Oversticht (mevrouw drs. M. Nieuwenhuis).

1 Inleiding

1.1 Algemeen

Aanleiding tot het hier beschreven archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) zijn de plannen voor de nieuwbouw tussen de N.H. Kerk en de bestaande pastorie van de Hervormde Gemeente in Enter, gemeente Wierden. Omdat deze plannen met bodemverstorende ingrepen gepaard gaan, is een archeologisch vooronderzoek noodzakelijk. Dit onderzoek wordt uitgevoerd conform de Wet op de archeologische monumentenzorg. Hamaland Advies heeft MUG Ingenieursbureau, afdeling Archeologie, opdracht gegeven het IVO uit te voeren.

Voorafgaand aan het veldwerk heeft Hamaland Advies (Van der Kuijl 2012) een bureaustudie verricht. Het archeologisch booronderzoek heeft plaatsgevonden op 23 april 2012 en stond onder leiding van mevrouw T.N. Krol, met ondersteuning van de heer E. van der Kuijl. Het booronderzoek is uitgevoerd conform de eisen van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 3.2, en de richtlijnen van de gemeente Wierden (gemeente Wierden 2010).

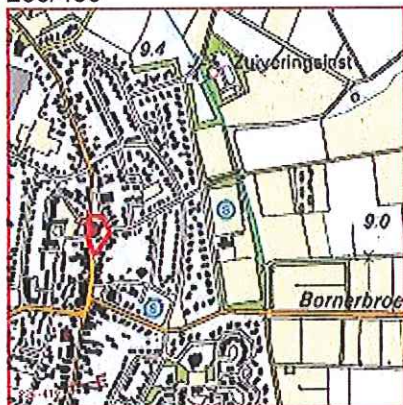
Tabel 1.1 Overzicht van de objectgegevens

Objectgegevens	
Provincie	Overijssel
Gemeente	Wierden
Plaats	Enter
Toponiem	Kerkeiland NH Kerk (Dorpsstraat, Werfstraat)
Kaartblad	28D
Coördinaten	236746/486429 NW 236808/486479 NO 236809/486362 ZO 236769/486362 ZW
Grondsoort	zand
Geomorfologie	dikke eerdgronden onder stadsophoging
Grondwatertrap	VII

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied is omgeven door de Dorpsstraat en de Werfstraat in Enter, gemeente Wierden (afbeelding 1). In het onderzoeksgebied is bebouwing aanwezig van de N.H. Kerk, met hieromheen klinkerverharding en een tuin. De totale oppervlakte is circa 0,34 ha.

236/480

237/479

Afbeelding 1. Het onderzoeksgebied op de topografische kaart, aangegeven met het rode kader
(bron: Topografische Dienst Nederland)

1.3 Bekende archeologische gegevens

Uit de resultaten van het bureauonderzoek (Van der Kuijl 2012) blijkt dat het onderzoeksgebied een middelhoge archeologische verwachting heeft voor alle perioden vanaf het laat paleolithicum en een hoge verwachting voor vindplaatsen uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd in relatie tot de historische dorpskern van Enter (specifiek dorpsboerderijen en erven). De mate van intactheid van het bodemprofiel en de dikte van de afdekkende laag (stadsophoging en plaggendeek) is mede maatgevend voor de trefkans op archeologische waarden. Doordat het plangebied lange tijd als begraafplaats heeft gediend zullen oppervlakkige sporen van voor 1707 (ingebruikname van het grafveld) niet bewaard gebleven zijn. Oudere sporen kunnen nog wel verwacht worden in de top van de C-horizont.

Op basis van deze resultaten van het bureauonderzoek is aanbevolen een verkennend booronderzoek uit te voeren. In overleg met de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit van het Oversticht, archeologisch adviseur van gemeente Wierden (mevrouw drs. M. Nieuwenhuis) is besloten dit booronderzoek uit te voeren, waarbij minimaal vijf boringen gezet dienen te worden. De boorkernen dienen te worden gezeefd.

1.4 Doel van het onderzoek

Het veldonderzoek heeft als doel het verwachtingsmodel te toetsen en waar nodig aan te vullen. Daarnaast dienen de volgende vragen te worden beantwoord.

Vraag 1. Is de bodemopbouw intact en hoe ziet die eruit?

Vraag 2. Zijn er archeologische indicatoren aanwezig en zo ja, wat is de aard, datering en horizontale en verticale spreiding hiervan?

Vraag 3. Zijn er zones met een hoge dan wel lage archeologische verwachting?

Vraag 4. Komt het verwachtingsmodel overeen met de veldgegevens?

Aan de hand van de gegevens van beide onderzoeken kan worden nagegaan of in het onderzoeksgebied archeologische waarden te verwachten zijn en of de voorgenomen ingrepen een bedreiging vormen voor het archeologische bodemarchief. Indien dit het geval is, wordt geadviseerd hoe hiermee omgegaan dient te worden.

1.5 Werkwijze

Om het gespecificeerde verwachtingsmodel te toetsen, wordt een verkennend inventariserend booronderzoek uitgevoerd dat bestaat uit een boorgrid van minimaal vijf boringen. In totaal zijn zeven boringen gezet, omdat enkele boringen zijn gestuit. Om een juiste indruk van de bodemopbouw te kunnen

krijgen, worden deze boringen verspreid over het terrein gezet. De afstand tussen de boringen varieert door de aanwezige bebouwing en het overzetten van gestuite boringen. De maximale boorafstand is circa 12 m. De boringen zijn zoveel mogelijk in een verspringend driehoeksgrid gezet, zodat er een ideale verdeling van de boorpunten over het terrein ontstaat. Voor het boren is gebruikgemaakt van een verlengbare edelmanboor met een diameter van 15 cm.

De boorkernen zijn uitgelegd waarbij de verschillende bodemlagen nauwkeurig zijn beschreven en opgemeten. De boorbeschrijvingen zijn volgens de Archeologische Standaard Boorbeschrijvingsmethode, die is gebaseerd op NEN 5104. Tijdens het verkennend booronderzoek is, aan de hand van het zeven van de boorkernen, ook gelet op de aanwezigheid van archeologische indicatoren zoals aardewerkscherven, vuursteen, bot, houtskool, fosfaat, verbrand leem en natuursteen. Hiertoe zijn de boorkernen gezeefd over een zeef met een maaswijdte van 4 mm en zijn de zeefresiduen gecontroleerd op de aanwezigheid van archeologische indicatoren. De boorpunten zijn met behulp van een meetlint ingemeten. Naast het boren is een oppervlaktekartering uitgevoerd, waarbij ontsluitingen zoals molshopen zijn geïnspecteerd op het voorkomen van archeologische resten.

2 Resultaten

2.1 Bodemopbouw

In het onderzoeksgebied zijn in totaal zeven boringen gezet, waarvan drie boringen zijn gestuit. De boringen zijn beschreven in de boorstaten (bijlage 1) en de verdeling van de boringen over het onderzoeksgebied is weergegeven op de boorpuntenkaarten (bijlage 2).

De bodemopbouw in het onderzoeksgebied bestaat uit een zwak tot sterk humeuze bouwvoor van maximaal 40 cm dikte, gevolgd door een plaggendeek (boring 1 en 3) of een gemengd pakket, met hieronder dekzand (zie afbeelding 2). In boring 6 is een cultuurlaag aanwezig. Boring 1, 3 en 7 zijn gestuit voordat het onderliggende dekzand kon worden bereikt. Na de ontginning is het terrein waarschijnlijk opgehoogd met plaggenmest, waardoor een plaggendeek tot een dikte van maximaal 1,5 m is ontstaan die door een subrecente bouwvoor wordt afgedekt. In het plaggendeek hebben vanaf 1709 begravingen plaatsgevonden.

Het plaggendeek dat is aangetroffen in boring 1 en 3 betreft een oude akkerlaag. In de late middeleeuwen ging men akkers bemesten met bosstrooisel of heideplaggen die met potstalmest doordrenkt waren. Zo ontstond na verloop van tijd door menselijk handelen een ophoogpakket (plaggendeek, esdek) bestaande uit humeus zand. Indien dit ophoogpakket dikker is dan 50 cm, dan is bodemkundig sprake van een enkeerdgrond (Van der Kuijl 2012). Aangezien deze boringen zijn gestuit, kon de dikte van dit esdek niet worden vastgesteld. De boringen die zijn gestuit (boring 1, 3 en 7), zijn waarschijnlijk gestuit op muurwerk. In boring 1 en 3 is dit op 0,60 en 0,50 m-mv. In boring 7 is dit op een vrij grote diepte, namelijk op 1,80 m-mv.

In boring 6 sprake van een cultuurlaag die op de top van de C-horizont rust. De hierin aangetroffen houtskool en verbrande leemresten duiden vermoedelijk op aanwezigheid van restanten van houtbouw (zogenoeten 'hallehuizen' uitgevoerd in vakwerk) uit de late middeleeuwen of de nieuwe tijd in of in de directe omgeving van het Kerkeiland. Zie voor de genoemde perioden tabel 2.2.

In de overige boringen (boring 2, 4, 5 en 7) is geen plaggendeek of cultuurlaag. Hier is de bodem verstoord door de begravingen die vanaf 1707 in het onderzoeksgebied hebben plaatsgevonden. Het betreft een gemengd pakket van zwak siltig, zeer fijn zand. Hierin zijn in een aantal boringen ook menselijke resten en resten van de kist aangetroffen die afkomstig zijn van deze begravingen (zie paragraaf 2.2, vondsten).

Onder de verstoorde lagen of onder het plaggendeek volgt de C-horizont (dekzand). De top van de C-horizont bevindt op een diepte van 1,35 tot 1,60 m-mv.

Afbeelding 2. Beeld van boring 5

2.2 Vondsten

In een aantal boringen is vondstmateriaal aangetroffen. Een overzicht van deze vondsten is weergegeven in onderstaande tabel. Het overzicht van de genoemde perioden is te zien in tabel 2.2. Het betreft in veel gevallen vondsten met betrekking tot het grafveld dat vanaf 1707 in gebruik is genomen. Daarbij gaat het om menselijke resten (zie afbeelding 3), nagels en hout van een doodskist en aardewerk en fragmenten bouwmetaal. Sommige van de fragmenten aardewerk en bouwmetaal zijn minder nauwkeurig te dateren en kunnen ook iets ouder zijn. Verder zijn enkele niet te dateren vondsten aangetroffen, dat bestaat uit slakmetaal, steenkool, kalk, bouwmetaal en ijzerconcreties. De menselijke resten zijn vooral in de onderkant van het plaggendeek aanwezig, op een diepte variërend van 60 tot 140 cm-mv.

Enkele vondsten zijn duidelijk ouder in datering. In vondstnummer 1 uit boring 2 is een fragment van een steengoedkan aangetroffen uit de 16^e of 17^e eeuw. In boring 4 en 5 zijn fragmenten handgevoemd aardewerk aangetroffen. Deze komen uit de ijsertijd of vroege middeleeuwen.

De lagen waar de vondsten uit komen zijn verstoord door de begravingen. Mogelijk is er sprake van oudere resten in de top van de C-horizont, die opgespit zijn bij de aanleg van het grafveld in de 18^e eeuw. Dat de boringen 1, 3 en 7 waarschijnlijk zijn gestuit op muurwerk duidt hier ook op. De aanwezigheid van muurresten van baksteen in boring 1 en 3 duiden mogelijk op de aanwezigheid van een gebouwtje uit de 18^e of 19^e eeuw, wellicht een knekelhuisje. De aangetroffen muurresten in boring 7 zijn mogelijk veel ouder. De resten bevinden zich onder diverse ophogingen op een diepte van 180 cm-mv. Deze muurresten kunnen niet gekoppeld worden aan historisch bekende bebouwing en dateren vermoedelijk uit de late middeleeuwen. Mogelijk gaat het bij deze muurresten om resten van de oude pastorie, waarvan de fundering uit (middeleeuwse) kloostermoppen bestaat.

In boring 6 zijn fragmenten leem en klei aangetroffen, die kunnen duiden op de aanwezigheid van houtbouw uit een oudere periode. In boring 4 is mogelijk een (restant van een) grafsteen/grafzerk aangetroffen.

Tabel 2.1 Overzicht van de vondsten

Vondst-nummer	Boring-nummer	Boven cm-mv	Onder cm-mv	Omschrijving	Datering
1	2	30	140	Menselijke resten, acht fragmenten	1709-1860
				Bouwfragmenten, dakpannen, vier stuks	17A-19B
				Wandfragment steengoedkan Raeren	16B-17B
				Vensterglas	18A-19B
				Nagels van doodskist, negen stuks	1709-1860
2	2	140	160	Bouwfragmenten, baksteen, drie stuks	18A-19B
				Menselijke resten, twee botfragmenten	1709-1860
				Houtskool, één fragment	n.t.b.
3	4	20	60	Bouwfragmenten, baksteen, twaalf stuks	17A-19B
				Nagels van doodskist, twee stuks	1709-1860
				Steenkool, vier fragmenten	n.t.b.
				Ongebluste kalk, één stuk	n.t.b.
				één fragment van ketel van een kleipijp	18A-20A
				één wandfragment porselein	19B
4	4	60	110	één wandfragment handgevormd aardewerk, potgruis en zand gemagerd, oxyderend gebakken	IJzertijd-vroege middeleeuwen
				Menselijke resten, twee fragmenten	1709-1860
				Bouwfragmenten, baksteen, dakpan, acht	17B-19B
				Nagels van doodskist, vijf stuks	1709-1860
5	4	110	150	Bouwfragmenten, dakpan, twee stuks	17B-19B
				Menselijke resten, drie fragmenten	1709-1860
6	5	40	120	één wandfragment handgevormd aardewerk, potgruis en kwarts gemagerd	ijzertijd-vroege middeleeuwen
				Slakmateriaal, vier stuks	n.t.b.
				Menselijke resten, twee fragmenten	1709-1860
				Nagel van doodskist	1709-1860
				twee fragmenten vensterglas	1709-heden
7	5	120	140	Menselijke resten, drie fragmenten	1709-1860
				Bouwfragment, dakpan	18A-19B
8	6	70	110	Slakmateriaal, twee stuks	n.t.b.
				Bouwfragmenten, twee stuks	18A-19B
				IJzerconcretie	n.t.b.
9	6	120	135	Slakmateriaal	n.t.b.
				Bouw materiaal, mortel, twee fragmenten	n.t.b.
10	7	110	135	Bouw materiaal, dakpan, drie fragmenten	18A-19B
				Wandfragment roodbakkend aardewerk	19B
				Steelfragment kleipijp	18B-19B

Tabel 2.2. Vereenvoudigde archeologische tijdsschaal (naar Brandt et. al. 1992)

Periode	Datering
Paleolithicum	tot 8800 voor Chr.
Mesolithicum	8800 - 4900 voor Chr.
Neolithicum	5300 - 2000 voor Chr.
Bronstijd	2000 - 800 voor Chr.
IJzertijd	800 - 12 voor Chr.
Romeinse tijd	12 voor Chr. - 450 na Chr.
Vroege middeleeuwen	450 - 1050 na Chr.
Late middeleeuwen	1050 - 1500 na Chr.
Nieuwe tijd	1500 - heden

Afbeelding 3. Impressie van de aangetroffen menselijke resten

3 Conclusie en aanbeveling

3.1 Conclusie

Uit de boringen komt naar voren dat de bodemopbouw in het onderzoeksgebied in de meeste boringen verstoord is tot in de C-horizont (dekzand), door de begravingen die op de onderzoekslocatie sinds 1707 plaatsvonden. In twee boringen is nog een restant plaggendek (esdek) aangetroffen (boring 1 en 3). In de boringen zijn vondsten van de begraafplaats aangetroffen (18^e eeuw en later), in de verstoorde lagen, zijn vondsten van onder meer fragmenten aardewerk en bouw materiaal die iets ouder zijn dan de start van de begraafplaats en twee fragmenten handgevormd aardewerk uit de ijzertijd of vroege middeleeuwen aangetroffen. De lagen waar de vondsten uit komen zijn verstoord door de begravingen. Mogelijk is er sprake van oudere resten in de top van de C-horizont, die opgespit bij de aanleg van het grafveld in de 18^e eeuw. Dat de boringen 1, 3 en 7 waarschijnlijk zijn gestuit op muurwerk duidt hier ook op. Mogelijk gaat het bij deze muurresten om resten van de oude pastorie, waarvan de fundering uit (middeleeuwse) kloostermoppen bestaat. Ook kan het gaan om 18^e- of 19^e-eeuwse bebouwing. In de directe omgeving van het onderzoeksgebied, rond de brink, is nog bebouwing uit deze periode aanwezig (Van der Kuijl 2012). In boring 6 zijn fragmenten leem en klei aangetroffen, die kunnen duiden op de aanwezigheid van houtbouw met lemen wanden uit een oudere periode. Ook de aanwezigheid van oudere en diepere sporen uit de periode van de ijzertijd tot en met de vroege middeleeuwen (paalkuilen, waterputten, greppels en dergelijke) in de top van de C-horizont kunnen niet worden uitgesloten, door de aanwezigheid van enkele fragmenten handgevormd aardewerk uit deze periode. Daarnaast zullen ook de aanwezige begravingen uit de 18^e en 19^e eeuw in kaart moeten worden gebracht. Vanwege de geringe ouderdom van het grafveld achten wij het niet noodzakelijk om de menselijke resten te onderwerpen aan een uitgebreid fysisch antropologisch onderzoek. Het vrijleggen en fotograferen van de begravingen en het verzamelen van eventueel bijgaven volstaat naar onze mening. Na documentatie dienen de menselijke resten op een correcte en ordentelijke wijze te worden verzameld om te worden herbegraven.

Vraag 1. Is de bodemopbouw intact en hoe ziet die eruit?

De bodemopbouw in het onderzoeksgebied is grotendeels verstoord, tot een diepte van 1,35 tot maximaal 1,60 m-mv. Hieronder volgt de C-horizont. Alleen in boring 1 en 3 is een plaggendek aangetroffen. Deze boringen zijn gestuit, waardoor de dikte van het plaggendek niet bekend is.

Vraag 2. Zijn er archeologische indicatoren aanwezig en zo ja, wat is de aard, datering en horizontale en verticale spreiding hiervan?

Er zijn alleen vondsten aangetroffen die horen bij de begraafplaats die vanaf de 18^e eeuw dateert, iets oudere vondsten (onder meer bouw materiaal en aardewerk) en in boring 4 en 6 zijn twee fragmenten handgevormd aardewerk uit de ijzertijd of vroege middeleeuwen aangetroffen. De vondsten zijn afkomstig uit verstoorde lagen. De vondsten duiden erop dat in de top van de C-horizont mogelijk oudere resten aanwezig zijn die bij de aanleg van begraafplaats in de 18^e eeuw zijn verspit. Boring 1, 3 en 7 zijn waarschijnlijk gestuit op muurwerk. Dit duidt eveneens op de aanwezigheid van oudere resten. Mogelijk gaat het bij deze muurresten om resten van de oude pastorie, waarvan de fundering uit (middeleeuwse) kloostermoppen bestaat. Ook kan het gaan om 18^e- of 19^e-eeuwse bebouwing. In de directe omgeving van het onderzoeksgebied, rond de brink, is nog bebouwing uit deze periode aanwezig (Van der Kuijl 2012). In boring 6 zijn fragmentjes leem en klei aangetroffen, die kunnen duiden op de aanwezigheid van houtbouw uit een oudere periode.

Vraag 3. Zijn er zones met een hoge dan wel lage archeologische verwachting?

De archeologische verwachting is het hoogst rond de boringen met een restant esdek. De bodemopbouw in deze boringen is intact. Overal in het onderzoeksgebied kunnen nog oudere archeologische resten in de top van de C-horizont worden verwacht.

Vraag 4. Komt het verwachtingsmodel overeen met de veldgegevens?

Op basis van het bureauonderzoek werd een esdek verwacht dat mogelijk verstoord kon zijn door de begravingen die op de locatie zijn gedaan. Dit beeld wordt bevestigd door de resultaten van het veldonderzoek.

3.2 Aanbeveling

Op basis van deze resultaten bevelen wij vervolgonderzoek aan in de vorm van een Archeologische begeleiding conform KNA protocol Opgraven of een Definitief Onderzoek conform KNA protocol. De keuze van de onderzoeksvorm is mede afhankelijk van de funderingswijze en funderingsdiepte van de geplande nieuwbouw van het ontmoetingscentrum. Het besluit hierover zal plaatsvinden in overleg met het Kerkbestuur van de Hervormde Gemeente in Enter door gemeente Wierden (de heer G.J. Grievink) en diens adviseur, mevrouw drs. M. Nieuwenhuis.

Voorafgaand aan de begeleiding of opgraving is een door het bevoegd gezag goedgekeurd Programma van Eisen (PvE) noodzakelijk. Het onderzoek dient uitgevoerd te worden door een daartoe gecertificeerd bedrijf.

Verder dient te allen tijde bij het afgeven van een omgevingsvergunning de wettelijke meldingsplicht (ex artikel 53 Monumentenwet 1988) kenbaar te worden gemaakt, om het documenteren van toevalsvondsten te garanderen: "Degene die anders dan bij het doen van opgravingen een zaak vindt waarvan hij weet dan wel redelijkerwijs moet vermoeden dat het een monument is (in roerende of onroerende zin), meldt die zaak zo spoedig mogelijk bij onze minister". Deze aangifte dient te gebeuren bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Het verdient aanbeveling ook de verantwoordelijke ambtenaar van de gemeente Wierden hiervan per direct in kennis te stellen.

De resultaten en aanbevelingen uit het bureauonderzoek en veldonderzoek dienen te worden getoetst en onderschreven door het bevoegd gezag, gemeente Wierden en diens adviseur, de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit van Het Oversticht (mevrouw drs. M. Nieuwenhuis).

Literatuurlijst

Geraadpleegde literatuur

Gemeente Wierden, 2010. *Beleidsnota Archeologie (concept)*. Wierden.

Kuijl, E. van der, 2012. *Bureauonderzoek hoek Kerkeiland NH Kerk te Enter, gemeente Wierden*.

Hamaland Advies, Zelhem.

Overige bronnen

- Topografische Dienst Nederland;
- Archis2: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Bijlage 1 Boorstaten

boring 01 Edelman

<i>diepte lithologie</i>	<i>kleur</i>	<i>grens</i>	<i>opmerkingen</i>
40 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin	geleidelijk	<i>sedimentaire structuur</i> : doorworteling
60 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin (licht)	geleidelijk	A-horizont, <i>boring beëindigd</i> : ja, gestuit, Plagdek Ah-horizont

boring 02 Edelman

<i>diepte lithologie</i>	<i>kleur</i>	<i>grens</i>	<i>opmerkingen</i>
30 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin	geleidelijk	<i>sedimentaire structuur</i> : doorworteling
40 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	geel bruin	geleidelijk	vondst 1
160 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	geel bruin (licht)	scherp	<i>bodemkundige interpretatie</i> : omgewerkte grond, vondst 2
185 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	geel		<i>nieuwvorming</i> : matig roest; C-horizont

boring 03 Edelman

<i>diepte lithologie</i>	<i>kleur</i>	<i>grens</i>	<i>opmerkingen</i>
40 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin	geleidelijk	
50 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin (licht)		A-horizont, <i>boring beëindigd</i> : ja, gestuit, plagdek Ah-horizont

boring 04 Edelman

<i>diepte lithologie</i>	<i>kleur</i>	<i>grens</i>	<i>opmerkingen</i>
20 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, matig humeus	bruin (donker)	geleidelijk	<i>bodemkundige interpretatie</i> : bouwvoor, A-horizont
60 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin (licht)		vondst 3
110 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, matig humeus	bruin (donker)	geleidelijk	vondst 4, veel grof puin
150 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	bruin geel	scherp	vondst 5, veel matig grof puin
180 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	geel		C-horizont

boring 05 Edelman

<i>diepte lithologie</i>	<i>kleur</i>	<i>grens</i>	<i>opmerkingen</i>
40 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, sterk humeus	bruin (donker)	geleidelijk	<i>bodemkundige interpretatie</i> : bouwvoor, A-horizont
120 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin	geleidelijk	vondst 6
140 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	bruin geel	scherp	vondst 7
170 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	geel		C-horizont

boring 06 Edelman

<i>diepte lithologie</i>	<i>kleur</i>	<i>grens</i>	<i>opmerkingen</i>
30 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, matig humeus	bruin (donker)		<i>bodemkundige interpretatie:</i> bouwvoor, A-horizont
70 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	bruin geel	geleidelijk	
110 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, matig humeus	bruin		vondst 8
120 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	bruin geel	geleidelijk	
135 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, zwak humeus	bruin	geleidelijk	vondst 9; verbande leem en klei
160 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	geel		C-horizont

boring 07 Edelman

<i>diepte lithologie</i>	<i>kleur</i>	<i>grens</i>	<i>opmerkingen</i>
35 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, matig humeus	bruin (donker)	geleidelijk	<i>bodemkundige interpretatie:</i> bouwvoor, A-horizont
110 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	bruin geel	scherp	geel, bruin, wit gemengde grond
135 ZAND, zeer fijn, zwak siltig, matig humeus	bruin	geleidelijk	
180 ZAND, zeer fijn, zwak siltig	bruin wit	scherp	<i>boring beëindigd:</i> ja, gestuit

Bijlage 2 Overzicht van de onderzoekslocatie, boorpuntenkaart